

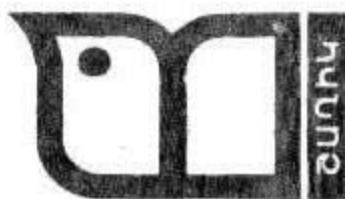
ՀՈՎՀ. ԲԱՂԱՋԱՆԻՆԻ

Հ.Յ. ՊԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՆԵԼԻՔ ՉՈՒՆԻ
ԱՅԼԵՎՈ

ՀՈՎՀ. ԲԱԶԱՋԱՆՈՒՆԻ

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԵԼԻՔ ՉՈՒՆԻ ԱՅԼԵՎՈ

ԵՐԵՎԱՆ 1994

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

Ք 230

Վերահատարակված է 1923թ. վիճնայի հրատարակությունից

Քաջազնունի Հովհ.

Ք.Յ. Դաշնակցությունը անհիք չունի այլեւս.—Եր., «Շաղիկ»,
1994, 87 էջ:

Ք 0503020913
783(01)-94 94

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

ՅՈՎՀ. ՔԱԶԱԳՆՈՒԽԻ

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՆԵԼԻՔ
ՉՈՒՆԻ ԱՅԼԵՒ

Վիճնա
1923

«Շաղիկ» հրատ., 1994
Էջապի և ձևավորման համար

ISBN 5-8079-0894-5

ՀՆԿԵՐՆԵՐ

ՀՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Մի գեկուցագիր է սա, որ ներկայացրել եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան արտասահմանեան մարմինների Խորհրդաժողովին, սոյն 1923 թ. ապրիլ ամսին:

Խորապէս համոզւած լինելով, որ այստեղ արծարծւած խնդիրները ամենալուրջ մտածումների առարկայ պիտի լինեն ոչ միայն կուսակցականների, այլև ամեն մի հայ մարդու համար, պարտք համարեցի տպագրութեան տալ ու հանրային սեփականութիւն դարձնել գեկուցագիրս:

Տպագրում եմ անվոփոխ ու ամբողջովին, բացի վերջի երեք չորս էջերից, որ պարունակում են կոնկրետ առաջարկներ ու վերապահելու են միայն կուսակցական շրջանների համար:

Բուքրէշտ, Յուլիս 1923 թ.:

Յ. Ք.

Ինձ համար շատ երկար ու շատ ծանր մտածումների առարկայ են եղել այս խնդիրները: Տարակոյս չունեմ, որ նոյնը եւ ձեզ համար զգիտեմ միայն, թէ արդեօք դո՞ւք էլ յանգել եք նոյն եղրակացութիւններին: Վախենում եմ թէ՝ ոչ Աւելին ասեմ: Վախենում եմ թէ իմ վերջի եղրակացութիւնը — այն շատ դժար արտասանելի խօսքը, որ ես խղճի մտօք պիտի ասեմ այստեղ — վախենում եմ թէ այդ խօսքը ընդհանուր գրդովմունք, գուցէ եւ զայրոյթ առաջ բերէ Խորհրդաժողովի մէջ:

Դրան պատրաստ եմ ես:

Խնդրում եմ միայն հաւատաք՝ ա) որ ինձ համար աւելի ծանր էր զրելու ստորագրել այդ խօսքը, քան ձեզ համար՝ լսել այն իմ բերանիցը՝ բ) որ թեթեամտութեան կամ փոքրհոգութեան, անցողակի տրամադրութիւնների կամ հապճեապ եղրակացութիւնների արդիւնք չէ այդ խօսքը, այլ խոր համոզմունքի ու խոր դիտակցութեան, — այնչափ, իհարկէ, որչափ ընդունակ եմ ես գիտակցելու ու ըմբռնելու դրութիւնը, դատելու գնահատելու եւ ընտրութիւն անելու:

Ապա շատ խնդրում եմ՝ մի քիչ համբերատար լինէք ու աշխատէք մօտենալ հարցերին անկաշկանդ մտքով — մի բան, որ՝ այնքան էլ հեշտ չէ կուսակցական կեանքով ապրող ու կուսակցօրէն մտածող մարդկանց համար:

Ներեցէք խնդիրիս անվայելչութիւնը: Ուրիշ պարագաների մէջ այս կարգի խօսքերը կլինէին աւելորդ ու անտեղի բայց զեկուցմանս բացառիկ բովանդակութիւնը հարկադրում է ինձ ու իրաւունք տալիս՝ կոչ անելու ձեր կատարեալ լայնամտութեան ու պարտաճանաչութեան գերագոյն դիտակցութեան:

Անցնում եմ նիւթիս:

Եղրակացութիւններս լայնօրէն հիմնաւորելու համար մեծ կարիք եմ զգում թարմացնելու ձեր յիշողութեան մէջ՝ մի քիչ հանգամանքօրէն՝ հայ քաղաքական դատի ապրած փուլերը — Մեծ պատերազմից սկսած մինչեւ Լոզանի կօնֆերանսը — ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան կատարած դերը այդ շրջանում: Բայց վախենում եմ, թէ ի չարը գործադրած լինեմ

ձերուշադրութիւնը՝ Ռւսակի կրծատում եմ խօսքսու ու ներկայացնում եմ ձեզ մի շատ սեղմ, ամփոփ ու չոր անսութիւն միայն Թերեւս սա էլ ծանրաբռնի ժողովը, բայց այլ կերպ չեմ կարող մօտենալ ասելիքիս:

Ռւրեմն՝ ի՞նչ ասաիձաններ է անցել հայ քաղաքական դատը 1914 թւականից սկսած, ինչպէս են զարգացել, դասաւորել ու միմեանց յաջորդել դէպքերը և ո՞ւր են բերել մասնաւորապէս՝ ի՞նչ է արել մեր կուսակցութիւնը և ի՞նչ ունի անելու սրանից յետոյ:

Երբ կենտրոնանում եմ այս հարցերի վրայ, վերյիշում եմ մօտաւոր անցեալը, զտում եմ էականը ոչ-էականից, անջատում եմ հիմնական գծերը երկրորդական կամ պատահական մանրամասնութիւններից ու դասաւորում եմ անցքերը ժամանակադրական կարգով՝ մտքիս մէջ պատկերանում է հետեւեալը:

1. 1914 թւականի աշնան սկզբներին, երբ Թիւրքիան դեռ չէր մտել պատերազմի մէջ, բայց արդէն պատրաստութիւններ էր անում մանելու, Անդրկովկասում ակուեցին կազմակերպել՝ մեծ եռանդով ու մանաւանդ մեծ աղմուկով՝ հայ կամաւորական խմբեր:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հակառակ իր ընդհանուր ժողովին, որ հազիւ մի քանի շարաթ առաջ՝ էրդումում՝ բացասական որոշում էր տւել—գործոն մասնակցութիւն ունեցաւ թէ խմբերի կազմակերպման եւ թէ նրանց ետադայ ռազմական գործողութիւնների մէջ, Թիւրքիայի դէմ:

Այսպիսի մէյ: ծանրակշիռ ու ամենալուրջ հետեւանքներով յղի ձեռնարկութեան մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Անդրկովկասի մարմիններն ու անհատ գործիչները հակառակ գնացին կուսակցութեան դերազոյն մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի՝ կամքին:

Ի՞նչո՞ւ:

Ի միջի այլոց (ու մասնաւորապէս) այն պատճառով, որ վարակւել էին զանգւածային ուրամադրութիւններից, տարել էին տարերային հոսանքով:

Այս օրինակը պարագրում է յիշելու եւ յիշեցնելու, որ Դաշնակցութիւնը՝ Անդրկովկասի մէջ՝ անցեալներումն էլ եղել է ոչ այնքան հեղինակ ու նախաձեռնող, որքան հետեւող այն շարժումների, որոնք առաջ են եկել իրանից անկախ: Այսպէս էր 1903 թւականին (ըմբուսացում ու ցոյցեր եկեղեցական կայլածքների գրաւման առթիւ), այսպէս էր 1905-1906 թւականներին (հայ-թաթարական արիւնահեղ ընդհարումներ), այսպէս էր նաեւ բանաւորական առաջի մեծ շարժումների ժամանակ (1903-1906 թւականներին), երբ Դաշնակցութիւնը զեկավարում էր՝ Բագրում, Թիֆլիսում ու Բաթումում՝ օսմար սոցիալիստական կուսակցութիւնների քաղաքականութիւնով ու գործելու եղանակներով:

Նոյն ընորոշ դիմ արտայայտել է ինչպէս կտեսնենք մի քիչ յետոյ՝ նաեւ մեր ետադայ գործունելու թեան մէջ:

Պարապ բան կլինէր հարց դնել այսօր, թէ պէտք էր արդեօք ասպարէզ գային մեր կամաւորները: Պատմական երեւոյթները ունեն իրանց սեփական ու անխորատակելի տրամաբանութիւնը: 1914 թւականի աշնանը հայ կամաւորական խմբերը կազմւեցին ու կուեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ չէին կարող չկազմել ու չկռվել: սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր սի հոգերանութեան, որով սնւել էր հայ ժողովուրդը առնւմզգը մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգերանութիւնը պէտք է գանէր իր արտայայտութիւնը ու գտաւ:

Եւ Դաշնակցութիւնը չէր, որ պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր օդապղործել եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուտակւած ցանկութիւններին, յոյսերին ու յոյզերին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը — այդքան կարողութիւն ու հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակել հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել՝ անընդունակ էր, անընդունակ էր թէկուզ այն միակ պատճառով, որ Դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա է, բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թոյք:

Էլ աւելի պարապ բան կլինէր հարց դնել այսօր, թէ ո՞վ անհատապէս պատասխանառու է եղածին (եթէ առհասարակ դրեւլու լինի պատասխանառութեան խնդիր): Եթէ չլինէին Մեսրովք եպիսկոպոսը, Աւ իստիսեանը, գօքար Զաւրեանը ու Ս. Յարութիւնեանը, Դրօն ու Անդրանիկը — նրանց փոխարէն հանդէս կդային ուրիշ մարդիկ ու կ'անէին նոյն բանը:

Եթէ կամաւորական խմբեր կազմելը սխալ քայլ էր, — այդ սխալը անխուսափելի հետեւանք էր ու բնական շարունակութիւն մի քաղաքական ուղղութեան, որի արմատները պէտք է որոնել շատ աւելի հեռուն ու շատ աւելի խորը: Առայժմս կարեւոր է արձանագրել այն սոսկ փաստը միայն, որ մենք ամենամեծ չափերով մասնակից ենք եղել կամաւորական շարժման եւ որ այդ արել ենք հակառակ կուսակցական կամքը արտայայտող ընդհանուր ժողովի որոշման:

2. 1914 թւականի ձմեռը ու 15-ի գարնան առաջին ամիսները ոգեւորութեան ու յոյսերի շրջան էր ամբողջ ուռւսահայութեան համար, մէջն առնելով իհարկէ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Զէինք կասկածում, որ պատերազմը պիտի վերջանայ դաշնակիցների կատարեալ յաղթութիւնով, Թիւրքիան պիտի պարտի, անդամահատ լինի եւ որ այնտեղի հայութիւնը պիտի ազատագրւի վերջապէս:

Փարել էինք Ռուսաստանին անվերապահօրէն:

Առանց որեւէ դրական հիմք ունենալու, տարւած էինք այն հաւատով, որ Յարական կառավարութիւնը՝ ի վարձարութիւն մեր հաւատարմութեան, մեր ջանքերի ու օգնութեան՝ պիտի շնորհէ աւելի կամ պակաս լայն ինքնավարութիւն թէ՝ Թիւրքիայից ազատագրւած հայկական վիլայէթներին եւ թէ՝ Անդրկովկասեան Հայաստանին:

Իլլիւզիային մի անթափանցիկ մթնոլորտ էինք ստեղծել մեր ժաքի շուրջը: Մեր սեփական ցանկութիւնները դրել էինք ուրիշների մէջ, մեզ հաճելի իմաստ էինք տալիս անպատասխանատու մարդկանց անբովանդակ խօսքերին, ինքնաներչնչման հիպնոզի տակ կորցրել էինք իրականութեան գիտակցութիւնը ու տարւել երազանքներով:

Բերանից բերան, ականջից ականջ անցնում էին ինչ որ խորհրդաւոր խօսքեր, որ իրը թէ աւել են փոխարքայի պայտում: շարունակ մատնանիշ էր արւում ինչոր գրութիւն (Վօրօնցօվ՝ Դաշկովի նամակը Կաթողիկոսին), որ իրը թէ զօրեղ փաստաթուղթ էր մեր ձեռքում: ապագայում մեր պահանջները ներկայացնելու եւ իրաւունքները պաշտպանելու համար,— վարպետորէն կազմւած մի չնչին նամակ, որ ոչինչ չէր պարունակում, բացի ընդհանուր ու շատ անորոշ նախադասութիւններից, որոնց մէջ կարելի էր դնել՝ ըստ ցանկութեան՝ ամէն տեսակ բովանդակութիւն:

Գերազնահատում էինք հայ ժողովուրդի կարողութեան չափը, քաղաքական ու ռազմական արժէքը, ուռւոններին մատուցած մեր օժանդակութեան կարեւորութիւնը: Աւ՝ գերազնահատելով մեր շատ համեստ արժանիքները՝ բնականօրէն չափազանցնում էինք նաև մեր յոյսերն ու սպասելիքները:

3. 1915 թւականի ամռանն ու աշնանը տեղի ունեցան թիւրքահայերի բռնի տեղահանութիւնը, մասսայական աքսորներն ու ջարդերը — մահացու հարւած հայ քաղաքական դատի համար:

Պատմական Հայաստանի մի կէսը — այն իսկ կէսը, ուր՝ 80 ական թւականներից ժառանգած աւանդութիւններով ու Եւրոպական դիւանագիտութեան որդեգրած ընթացքով՝ մեր անկախութեան հիմքը պիտի դրւէր, — այդ կէսը դատարկել էր հայ ազգաբնակութիւնից, հայկական վիլայեթները մնացել էին առանց հայութեան:

Թուրքերը գիտէին թէ ինչ են անում ու զղջալու պատճառ չունեն այսօր: Թիւրքիայում հայկական խնդիրը արմատապէս լուծելու համար՝ սա ամենից կտրուկ եւ — ինչպէս ցոյց տւեց ապագան — ամենից նպատակարմար միջոցն էր եղեր:

Եւ դարձեալ՝ պարապ բան կը կլինէր հարց դնել այսօր, թէ ո՞ր չափով անդրադարձել է մեր կամաւորների մասնակցութիւնը պատերազմի մէջ՝ թիւրքահայերի աղետական վիճակի վրայ: Ոչ ոք չի կարդ ասել, թէ վայրագ հայածանքները տեղի չէին ունենալ, եթէ սահմանի այս կողմը մենք ուրիշ ընթացք բռնած լինէինք: ինչպէս՝ դրան հակառակ՝ ոչ ոք չի կարող ասել, թէ հայածանքները կ'ունենային նոյն բնոյթն ու նոյն ծաւալը, եթէ նոյն իսկ ցուցադրած չլինէինք մեր թշնամութիւնը թուրքերի հանդէպ:

Սա մի խնդիր է, որի մասին կարելի է ունենալ շատ տարրեր կարծիքներ:

Փաստը այն է սակայն — ու սա է էականը — որ թրքական տիրապետութեան դէմ տասնեակ տարիներ առաջ սկսւած պայքարը յանգեց թուրքահայ ժողովուրդի տարադրութեան կամ բնաջնջման եւ թիւրքահայաստանի ամայացման:

Այս էր ահոելի իրականութիւնը:

Թո՛ղ այնու հետեւ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ցնցւէր զայրոյթից անորակելի ոճիրի առաջ: Թո՛ղ պարլամենտների մէջ ու հրապարակային ժողովներում պետական մարդկի սպառնական խօսքեր արտասանէին մարդասպան թուրքերի դէմ: Թո՛ղ «կապոյտ», «գեղին», «նարինջի» ու ամէն ուրիշ զոյնի գրքեր ու ամբաստանող թղթեր հրատարակէին: Թո՛ղ եկեղեցիներում ամէն դաւանանքի քահանաների գլխին: Թո՛ղ համաշխարհային մամուլը լցնէր իր էջերը սարափեցուցիչ նկարագրութիւններով ու ականատեսների վկայութիւններով...

Թո՛ղ... գործը կատարւած էր արդէն եւ խօսքերը չէին, որ կենդանութիւն պիտի տային արաբական անապատներում ընկած դիակներին, վերաշխնէին աւերւած օջախները ու շէնացնէին ամայացած երկիրը:

Թուրքերը գիտցան իրանց անելիքն ու արին:

4. 1915 թւականի երկրորդ կէսը ու ամբողջ 1916 թւականը ընդհանուր սուգի ու յուսահատութեան շրջան էր մեզ համար:

Փախստականները Վանից, Ալաշկերախից, Բասենից — բոլոր նրանք, որոնց յաջողւել էր ազատւել ջարդերից — տասնեակ ու հարիւր հազարներով լեցւել էին ոռւսահայ գաւառները: Անօթի, մերկ, հիւանդ, սարսափահար ու բարոյալքւած մարդկանց հեղեղներ էին, որ դայիս էին մէկը միւսի եաեւից ու հեղեղում մեր գիւղերն ու քաղաքները: Այս սովահար զանգւածները եկել էին մի երկիր, որ ինքն էլ քայքայած էր արդէն ու հացազուրի: Ուժասպառ, հիւանդ, արիւնաքամ՝ կուտակւել էին փախստականները իրար գրայ: Եիրակն ու Արարատեան դաշտը վերածւել էին մի ահոելի հիւանդանոց-անկեյանոցի, ուր հայ մարդիկ — մեր աշքի առջեւ, մեր դռների շեմքին — մեռնում էին հազարներով սովից ու հիւանդութիւններից...

Ու մենք անզօր էինք փրկելու այդ թանկագին կեանքերը:

Զայրացած ու սարսափած, որոնցիցինք յանցաւորներին ու գտանք իսկոյն. ոռւս կառավարութեան նենգ քաղաքականութիւնը:

Քաղաքականապէս տհաս ու մտքով անհաւասարկուած մարդկանց յատուկ անհետեւականութիւնով, մի ծայրայեղութիւնից ընկանք անմիջապէս հակառակ ծայրայեղութեան մէջ: Որքան կոյր ու անհիմն էր մեր երեկւայ հաւատը ոռւս կառավարութեան հանդէպ, նոյն քան կոյր ու անհիմն էր այսօրւայ մեղադրանքը:

Ասում էինք. ոռւսները խարեցին ու դաւաճաննեցին մեզ: Դիտմամբ

դանդաղ շարժւեցին, անվճռողական եղան, ետու առաջ գնացին, գրաւեցին ու նահանջեցին, որպէսզի թուրքերին առիթ, ժամանակ ու հնարաւթրութիւն տան տեղացի հայերին կոտորելու: Ծուսները այդպէս արին որպէսզի ամայացնեն Հայաստանն ու կօզակներ նստեցնեն այնտեղ՝ իշխան Լօրանով-Ռոստովսկու ծանօթ ծրագիրն է, որ իրակնացւում է այսօր...

Այսպէս մտածում ու արտայայտում էր ոչ միայն ժողովուրդը, այլև մեր կուսակցութիւնը — մեր գիտակից ընկերներից շատ շատերը:

Զէինք ուզում հասկանալ, որ ոուսների ընթացքը բացատրելու համար բնաւ անհրաժեշտ չէր ենթադրել, թէ նրանք ծրագիր ու դիտաւորութիւն են ունեցել մեզ կոտորել տալու, այլ բաւական էր միայն ենթադրել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ՝ փրկել թուրքակայությունը ինչ գնով էլ լինի: Իսկ այդպիսի նպատակ իհարկէ չեն ունեցել մենք ենք եղել, որ վերադրել ենք նրանց մեր սեփական ցանկութիւնները եւ երբ իրականացած չենք տեսնել այն՝ դաւագրութիւն ենք որոներ:

Բնական էր, որ մեր կամաւորները շատապում էին օր առաջ մտնել վան ու Մուշ նրանք գնում էին փրկելու այնտեղի հայութիւնը, դա՛ էր իրանց նպատակն ու կոչումը — միակ նպատակն ու կոչումը: Բայց չէ՞ որ Ռուսաստանի գօրքերը հայ կամաւորներ չէին ու տարբեր ինդիրներ ունեին լուծելու: Նրանց դանդաղկոտութիւնն ու անվճռականութիւնը, որ մենք դավադրութեան էինք վերադրում, կարող էր հեշտութեամբ բացատրել հրամանատարութեան սովորական ապիկարութիւնով (ապիկարութիւն, որի օրինակները այնքան բազմաթիւ էին նաեւ ուրիշ ճակատների վրայ, ուր ոչ մի պատճեռ չկար որեւէ յետին միտք ենթադրելու) կամ՝ թերեւս՝ ուազմական բնդհանուր պահանջներով, որ մենք չգիտէինք, չէինք ուզում գիտենար:

Շատ հետաքրքիր ու բնորոշ երեւոյթ էր սա, արժանի առանձին ուշադրութեան:

Մտքի մի տարօրինակ արերքացիայի շնորհիւ, մենք — մի քաղաքական կուսակցութիւն — մոռանում էինք կարծես, թէ մեր դատը՝ մի միջանկեալ ու փոքրարժէք հանգամանք է ոուսների համար, այնքան փոքրարժէք, որ նրանք՝ հարկ եղած դէպքում՝ առանց մի բոպէ տատանւելու ու ամենայն հանգստութեամբ կ'անցնէին մեր դիակի վրայով:

Չեմ ասում, թէ չգիտէինք, չէինք հասկանում: Գիտէինք, իհարկէ, հասկանում էինք ու ասում, երբ հարկ էր լինում բառերով բնորոշել դրութիւնը: Բայց սրտերիս խորքում չէինք գիտակցում այդ բառային ֆօրմուլի ամբողջ իմաստը, մոռանում էինք մեր գիտցածը ու եղրակացութիւններ անում այնպէս, որ կարծես մեր դատն էր մեծ պատերազմի ծանրութեան կենտրոնը, պատճառն ու նպատակը: Երբ ոուսները առաջ էին շարժւում, սրտերիս չգիտակցած խորքերում ասում էինք գնում են մեզ փրկելու: Իսկ երբ ետ էին դայիս, ասում էինք.

նահանջում են, որ մեզ կոտորել տան...

Երկու դէպքումն էլ շփոթում էինք հետեւանքը նպատակի ու դիտաւորութեան հետ:

Որոնում էինք ապացոյցներ ոուսների դաւաճանութեան եւ իհարկէ դանում, — ճիշտ այնպէս, ինչպէս վեց ամիս առաջ որոնում էինք ու դանում նոյն ոուսների բարեացկամութեան անհերքելի ապացոյցներ:

Գանգատւել դառնօրէն չար բախտից ու մեզանից դուրս որանել մեր դժբախտութիւնների պատճառը, — սա եւս մեր ազգային հոգեբանութեան բնորոշ գծերից մեկն է, որից ազատ չէ իհարկէ եւ Դաշնակցութիւնը:

Կարծես հոգեկան մի առանձին մխիթարանք էինք գանում այն համոզմունքի մէջ, թէ ոուսները սրիկայօրէն են վարւել մեր հանդէպ (հետագայում հերթը պիտի գար Փրանսիացիներին, ամերիկացիներին, անգլիացիներին, վրացիներին, բօլեւիկներին — ամբողջ աշխարհին): Կարծես մի մեծ առաքինութիւն էր ու մի մեծ քաջագործութիւն, որ ինքներս այնքան միամիտ ու անհեռատես ենք եղել, դրել ենք մեզ (կամ թոյլ ենք տեղ դնելու) այնպիսի դրութեան մէջ, որ ամէն ցանկացող կարողանայ խարել, լրել դաւաճանել, կոտորել կամ կոտորել տալ մեզ:

5. 1917 թւականի գետրւարին տեղի ունեցաւ ոուսական յեղացոխութիւնը: Մեր առաջ բացւեցին անակնկալօրէն նոր հեռանկարներ:

Ռուսաստանում հաստատում էր դեմօկրատական իրաւակարգ, հերթի էին դրում սօցիալական ծանրակշիռ խնդիրներ (օրինակ՝ հողերի համայնացման խնդիրը): Իբրեւ դեմօկրատաներ ու սօցիալիստներ, մենք ցնծութեամբ ողջունեցինք նոր կարգերը: ապա՝ իբրեւ ազգային-քաղաքական կուսակցութիւն՝ առանձնապէս ոգեւորւած էինք իշխանութեան ապակենդրոնացման, ծայրագաւառների ու ազգութիւնների ինքնավարութեան խոստումներով:

Սկսւեց եռանդուն աշխատանք:

Պետական հին մեխանիզմը պէտք էր փոխել, պէտք էր նոր իշխանութիւններ հաստատել տեղերում: Յեղափոխութեան եռուցեսի մէջ կենդրոնական կառավարութիւնը ի վիճակի չէր անելու այդ, ծանրութիւնը ընկնում էր տեղացիների վրայ: Նշանարանները տրւած էին արդէն: Գործի էին կանչւած (կամ իրանք իրանց գործի էին կանչել) հասարակական հաստատութիւնները, քաղաքական կուսակցութիւնները, բանւորական ու արհեստակցական միութիւնները, ապա՝ ազգային ներկայացուցչութիւնները:

Բազմազգեայ Անդրկովկասի համար մասնաւորապէս բնորոշ էր ու ծանրակշիռ՝ վերջինների մասնակցութիւնը իշխանութեան կազմի մէջ: Կազմւեցին կարեւոր կենտրոններում մի շարք ազգային խորհուրդներ, սրանց թւում նաեւ հայ ազգային խորհուրդներ:

Թիֆլիսում հաստատեցին «Անդրկովկասեան Կօմիսարիատը» եւ

«Բանուրական, զինուրական ու գիւղացիական խորհուրդների Անդրկովկասեան Կենդրոնը», — միմեանցից անկախ երկու իշխանութիւններ, որպիտի վարէին երկրի գործերը մինչեւ պետական մնայուն օրդանների կազմակերպումը:

«Խորհուրդների Կենտրոնը» տարւայ վերջերին կորցրեց հմայքն ու չեղոքացաւ զուգընթացաբար ամրապնդւեց «Կօմիսարիատը», որը գարձաւ մի տեսակ «մինիստրների դահլիճ» ամրող Անդրկովկասի համար:

6. «Կօմիսարիատը» — ինչպէս ետագայում նաև Սէյմն ու Անդրկովկասեան կառավարութիւնը — Կօմիտիոն կազմ ունէին:

Կօմիտիոնը՝ բստ ձեւի ու անունի միջկուսակցական էր, ըստ էութեան՝ միջազգայնական: Գլխաւոր կուսակցութիւններն էին սոցիալդեմոկրատականի մենչեւիկ հատւածը, «Մուսաւաթը» եւ Հ. Յաշնակցութիւնը: Փաստորէն սրանք ներկայացնում էին երկրի երեք գլխավոր ազգութիւնները վրացի, ազրբեյջանական թաթար, հայ:

«Կօմիսարիատում» — ինչպէս ետագայում նաև Սէյմի ու կառավարութեան մէջ — գերիշխող դիրք բունեցին ու զեկավարող դեր ունեցան վրացի մենչեւիկները:

Ինչո՞ւ:

Ահա պատճառներից մի քանիսը:

Առաջին: Կօմիսարիատը ստացել էր իր լիազօրութիւնները Պետրօգրադի ժամանակաւոր կառավարութիւնից, այսինքն՝ Պետական Դումայի շրջաններից: Դումայի մէջ վրացի պատգամաւորները՝ յենւած այնպիսի մի զօրեղ համառուսական կուսակցութեան վրայ, ինչպիսին էր սոցիալդեմոկրատականը՝ վաղուց արդէն գրաւել էին կարեւոր դիրքեր, ազգեցութիւն էին ձեռք բերել ու կապեր հաստատել: Բնական էր, որ Անդրկովկասի համար «Կօմիսարիատ» կազմելիս՝ առաջին հերթին դրւեցին սրանք եւ ոչ հայերը կամ թաթարները, որոնց գոյութիւնը Դումայի մէջ մնացել էր միանգամայն աննկատելի:

Երկրորդ. Պետական գործեր վարելու համար վրացիներն ունէին քիչշատ պատրաստած մարդիկ, որոնք՝ չնորհիւ գործոն մասնակցութեան քաղաքական մեծ կուսակցութեան ու ապա Դումայի աշխատանքների մէջ՝ որոշ վարժութիւն ու փորձառութիւն էին ձեռք բերած, մօտենում էին մի քիչ պետական գործիչի տիպին: Ոչ մենք, ոչ մուսաւաթականները այդպիսի դպրոց անցած չէինք, այդ պատրաստութիւնը չունէինք: «Մուսաւաթը» բոլորովին նոր կուսակցութիւն էր, իսկ Դաշնակցութիւնը աւելի վարժւած էր ստորերկրեայ աշխատանքի: Անշուշա, որոշ նշանակութիւն ունէր նաև կուսակցական լիդերների անհատական կարողութեան չափը, վրացիները հրապարակ էին հանել մի քանի տաղանդաւոր մարդիկ, մի քանի հանրածանօթ անուններ, որոնց կողքին նստեցնելու թէկնածուներ չունէինք մենք եւ հարկադրւած էինք տեղ:

բռնել երկրորդ ու երրորդ շարքերում:

Մի ուրիշ հանգամանք: Հին ու եժիմի ժամանակ պաշտօնելութիւնը Անդրկովկասում վրացիների ձեռին էր դիմաւորապէս: Այդ դրութիւնը մնաց նաև ու եժիմի փոխւելուց յետոյ, որովհետեւ տեխնիկական աշխատանքներ կատարելու համար պատրաստած մարդիկ ամենից աւելի վրացիներն ունէին: Պաշտօնէութիւնը բնականորէն դառնում էր գօրեղ նեցուկ՝ վրաց տարրի դիրքը ամրացնելու համար պետական Մեքանիզմի մէջ — Կօմիսարիատից սկսած մինչեւ երկաթուղին ու փոստահեռագրատունը:

Իսկ ամենից կարեւորը հետեւեայն էր:

Վրաց ժողովուրդը քաղաքականապէս ամենից աւելի հասունացած ու ամենից յավ կազմակերպւածն էր Անդրկովկասում: ապա՝ ամենից աւելի ապահովւածը (կամ ամենից քիչ վանդւածը), ուստի եւ ամենից գօրեղը:

Շնորհիւ բարեյաջող աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ համարեա անխառն միատարրութեան: Չնորհիւ նրան, որ պատերազմի ընթացքում ամենից քիչ էր տուժել ու քանդւել, չնորհիւ նրան, որ չունէր անլուծանելի, կեանքին սպառնացող վէճներ հարեւանների հետ, — չնորհիւ այս բարեբախտ հանգամանքների, վրացի ժողովուրդը շատ աւելի հնարաւորութիւն ունէր իր ձայնը լսելի անելու, քան հայերը կամ ազրբէյջանցիները:

Հարկ եղած դէպում վրացիները հեշտութեամբ կարող էին մի ընդհանուր լեզու դանել թէ՝ թիւրքիայի, թէ Ազրբէյջանի հետ, — յամենայն դէպս շատ աւելի հեշտ, քան հայերը: Ապա՝ վրացիները ամփոփւած էին ամրողջովին Վրաստանի մէջ, չունէին դրսում վանդւած հատւածներ, ինչպէս ունէին հայերը Ազրբէյջանում ու ազրբէյջանցիները՝ Հայաստանում: Վրացիները ապահով նստած էին իրանց երկրում եւ եթէ ունէին սահմանային վէճներ հարեւանների հետ, — սրանց աղբիւրը պարզապէս տիրակալական հակումներ էին, որ կարող էին զսպւել չափաւորւել, նոյն իսկ իսպառ վերացւել՝ առանց լրջօրէն վանդելու վրաստանի ներկան կամ ապագան:

Այլ էին հայ-թուրքական ու հայ-թաթարական փոխյարարերութիւնները: այստեղ կային ցաւոտ խնդիրներ, որ չէին կարող լուծւել առանց ամենածանր ընդհարումների:

Թիւրքիան, անդառնալիօրէն պարտւած արեւմուտքում ու հարաւում, ձգառում էր ապահովել ու ամրացնել իր ապագան հիւսիսարեւելքում: իսկ այստեղ հայերը, սեպի պէս խրւած էրզրումի ու բազւի միջեւ, կտրում էին թուրքերի որոնած ճամբան:

Հայերը սահմանային անլուծանելի վէճներ ունէին ազրբէյջանցիների հետ: Խնդիրը այստեղ մի-երկու գաւառ աւելի կամ պակաս իւրացնելու մէջը չէր, այլ այն ազգային անդամահատութիւնների, որ անիւսափելիօրէն տեղի պիտի ունենային — ինչպէս էլ լուծւէր վէճը — մէկի կամ միւսի համար: Հայաստանը չէր կարող ապրել առանց

թաթարական Շարուբ-Նախիջեւանի. Ազրբէյջանը չէր կարող ապրել (կամ շատ դժարութեամբ կ'ապրէր) առանց հայկական Ղարաբաղի. Ղարաբաղը Ազրբէյջանի համար ու Նախիջեւանը Հայաստանի համար նոյնը չէին, ինչ էր Վրաստանի համար Զաքաթալը, Ախալքալաքը կամ Լոռին. Եւ այսուղի էր մեծ դժարութիւնը թէ՝ Հայաստանի եւ թէ՝ Ազրբէյջանի համար:

Քաղաքականապէս աւելի հասունացած ժողովուրդները գուցէ կարողացին գտնել մի խաղաղ ելք. բայց ոչ մենք, ոչ ազրբէյջանցիները չունէինք այդ հասունութիւնը եւ վէճը մնում էր վէճ, փոխադարձ անվստահութեան ու փոխադարձ թշնամութեան աղբիւր:

Վրացիները շատ վարպետօրէն (աւելացնեմ՝ նաև ցինիկարար) օգտում էին հայ-թուրքական ու հայ-թաթարական հակառակութիւններից՝ իրանց արտօնեալ դիրքը ամրացնելու համար. Ցենտրով թուրքիութաթարների վրայ կամ սպառնալով, թէ այն ուղղութեամբ կշիտեն իրանց ճակատը, անելանելի կացութեան մէջ էին դում մեզ ու հարկադրում իրանց ցանկութիւններին յարմարելու. Ապա՝ երեսները մեր կողմը դարձնելով, մեզ մերձենալով (կամ մերձենալու մտադրութիւն ցուցադրելով), կաշկանդում էին ու որոշ չափով ահարեկում նաև ազրբէյջանցիներին:

Քաղաքական շանտաժ էր սա, որ մեծ առաւելութիւն էր տալիս վրացիներին ու ապահովեցնում նրանց գերիշխանութիւնը:

Երկարացրի մի քիչ բայց Անդրկովկասում կատարւածը հասկանալու համար չափազանց կարեւոր է այս հանդամանքը:

Իսկ մեր կուսակցութիւնը յատկապէս պէտք է գիտենայ ու յիշի, որ ամենատագնապալի օրերին նա ապրել է ու գործել վրաց սօցիալ-դեմօկրատների հեգեմօնիայի տակ, քարչ է եկել նրանց վէշը բոնած:

7. 1917 թւականի սեպտեմբերի վերջերին տեղի ունեցաւ թիֆլիսում՝ Հայ Ազգային Համագումարը. Կազմւեց Ազգային ժողով ու՝ իրեւ գործադիր մարմին՝ Ազգային Կենտրոնական խորհուրդ:

Այս Ազգային Խորհուրդն էր, որ յետազայում խօսեց Անդրկովկասի հայ ժողովուրդի անունից ու ասպարէզ եկաւ իրեւ համազգային լիազօր ներկայացուցչութիւն:

Թէ՛ Համագումարի, թէ՛ ժողովի եւ թէ՛ Խորհուրդի մէջ գերիշխող տեղը պատկանում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

8. Նոյն տարւայ վերջերին տեղի ունեցան Անդրկովկասում պատգամաւորական ընտրութիւնները՝ Համառուսական Սահմանադիր ժողովի համար:

Պայքարող կուսակցութիւնների մէջ ամենից աւելի տեղ շահեց մեն ւիկ սօցիալ-դեմօկրատականը (12 տեղ), ապա «Մուսաւաթը» (10 տեղ) ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (9 տեղ). յետոյ դալիս էին — աննշան

թւերով ուրիշ կուսակցութիւններ:

Երեք գլխաւոր կուսակցութիւնները ներկայացնում էին Անդրկովկասի երեք գլխաւոր ազգութիւնները, որոնք՝ ըստ քաղաքական կշռի՝ դասաւորեցին այսպէս՝ վրացի, թաթար, հայ:

Իսկ հայութեան ներսում՝ այս ընտրութիւնները եկան մէկ անգամ եւս ապացուցանելու, որ ամենից զօրեղ — աւելի ճիշտը՝ միակ զօրեղ, միակ կազմակերպւած կուսակցութիւնը — Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է:

9. Համառուսական Սահմանադիր ժողովը չդումարւեց. Հոկտեմբերին բռնկեց բօլշևիկեան յեղափոխութիւնը, յաղթանակեց Պետրոգրադում ու Մոսկվայում, յայտարարեց խորհրդային իրաւակարգ եւ թոյլ չտւեց որ հաւաքւի դեմօկրատական սկզբունքներով ընտրուած Սահմանադիր ժողովը, նկատելով այն բուրժուական հաստատութիւն:

Անդրկովկասը մնաց հավատարիմ փետրուարեան յեղափոխութեան եւ չուզեց ճանաչել խորհրդային կարգերն ու իշխանութիւնը:

Ինչո՞ւ:

Որովհեաւ մեր ծայրագաւառում գերիշխող կուսակցութիւնները կանգնած էին լայն ռամկավարական տեսակէտների վրայ, ուստի եւ չէին կարող ընդունել դասակարգացին ու մանաւանդ կուսակցական դիկտատուրա: Ապա համոզւած էին, որ կօմունիստական կամ նոյն իսկ պարզ սօցիալիստական՝ հասարակարգի համար երկիրը չի հասունացած տակաւին (էլ չեմ ասում, որ «Մուսաւաթը» ընաւ չունէր սօցիալիստական դաւանանք, Հ. Յ. Դաշնակցութեան սօցիալիստականութիւնը մակերեւոյթային էր, ուղեղային, առանց խոր հիմքերի կուսակցական զանգւածների մէջ: Իսկ վրացի մենշեւիկների շարքում շատ ուժեղ էր, ազգայնական, հակառուսական հոսանքը):

Երկրորդ բօլշևիկեան Մոսկվան անջատւած էր Անդրկովկասից հակարօլշեւիկեան Դօնով, կուբանով ու Հիւսիսային Կովկասով: Սկսել էր քաղաքացիական կոիւ: Հեռաւոր Մոսկվան չէր կարող թելադրել իր կամքը Անդրկովկասին, ոչ էլ օգնութեան գալ նրան, մինչդեռ մեր անմիջական հարեւանները — կուրանի կօզակները ու Ալէքսէւ-Դենիկինեան հակարօլշեւիկեան բանակը — ամէն օր կարող էին դարձնել իրանց զէնքը մեր դէմ:

Երրորդ Անդրկովկասի քաղաքականութեանն ուղղութիւն տևող վրացի մենշեւիկները՝ կուսակցորէն՝ կատաղի հակառակորդ էին իրանցից անջատւած բօլշևիկներին: Հաւատարիմ իրանց դաւանանքներին ու կուսակցական ընդհանուր քաղաքականութեան, մենշեւիկները վարում էին մեր երկրում նոյն պայքարը, ինչ իրանց ուսու ընկերները Ռուսաստանում: «Մուսաւաթը», մտահոգւած Բագւին տիրապետելու խնդրով ու տարւած պանթուրքական իդէալներով, ձգտում էր օր առաջ կարել բոլոր կապերը Ռուսաստանի հետ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ Բագւում՝ վախենալով թուրքական տիրապետութիւնից՝ բաւականին

սերտ կապակցութիւն ունէր տեղական բոլշևիկների հետ ու նոյնիսկ գործակցում էր նրանց, թիֆլիսում չէր կարող վարել — վրացիներին ու թուրքերին հակառակ — բոլշևիկնեան քաղաքականութիւն։ Չէր կարող, եթէ իսկ ցանկութիւն էլ չունէր, որովհետեւ ոչ բոլշևիկնեան իդեօլոգիան, ոչ էլ զործելակերպը չէին հրապուրում իրան։

Մեր կուսակցութիւնը հակաբոլշևիկնեան բանակումն էր — մասամբ իր ներքին համոզումներով, մասամբ էլ արտարին պայմանների ճնշման տակ։

10. Ի դէպ է յիշեցնել այստեղ այն միջին ու տատանւող դիրքը, որ բոնել էին մեր ընկերները Բագւի մէջ։

Արդիւնաբերական Բագուն իր բազմահազար բանւորութիւնով ու բանւորական ուժեղ կազմակերպութիւններով, ամենից աւելի նպաստառ պայմաններ էր ներկայացնում բոլշևիզմի զարգացման համար։ սա միակ վայրն էր ամբողջ Անդրկովկասում, ուր բոլշևիկները՝ յեղափոխութեան առաջին իսկ օրերից՝ հաստատուն ապաստան ու յենակետ էին գտել։

Զեւականօրէն՝ Բագուն չէր բացասում Անդրկովկասեան Կօմիսարիատի իշխանութիւնը, նոյնիսկ հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ, բայց փաստօրէն գործերը վարում էին երկու տեղական հաստատութիւններ։ «Հասարակական հիմնարկութիւնների խորհուրդը» եւ «Բանւորական պատւիրակների խորհուրդը»։

Առաջինի մէջ գերիշխում էր հակաբոլշևիկնեան հոսանքը, երկրորդի մէջ՝ բոլշևիկները։

Մեր կուսակցութիւնը ունէր իր ներկայացուցիչները թէ՝ առաջինի եւ թէ՝ երկրորդի մէջ։

Այս երկու միմեանցից անկախ ու տարրեր բնոյթ ունեցող մարմինները բացայաց մրցման մէջ էին՝ իշխանութեան աիրապետելու համար։ Առաջին շրջանում ոյժը «Հասարակական հիմնարկութիւնների» ձեռին էր (այստեղ չափաւոր սօցիալիստները լուելեայն բյոկ էին կազմել լիրերալ բուրժուազիի հետ՝ բոլշևիկների դէմ)։ բայց բանւորական «խորհուրդը» զօրեղանում էր օր օրի վրայ եւ 1918 թ. յունվարին դրութեան աէրն էր արդէն։

«Խորհուրդին» ուղղութիւն աւողը բոլշևիկնեան համաձն էր։

Մեծ ոյժ չէին ներկայացնում այն ժամանակ բոլշևիկները, նրանց յաջողութիւնը հիմնաւծ էր գլխաւորապէս այն փոխադարձ անվտահութեան վրայ, որ տիրում էր հակառակ բանակի ներսում։

Բոլշևիկներին իրական ոյժ կարող էին հակադրել երկու կուսակցութիւն միայն։ Թաթարական «Մուսաւաթին» ու հայկական Դաշնակցութիւնը Բայց հակադրելու եւ յաջողութիւն ունենալու համար, պէտք էր որ սրանք անվերապահօրէն միանային — մի բան, որ անկարելի էր, որովհետեւ չկար փոխադարձ հաւատ ու վստահութիւն։ Դաշնակ-

ցութիւնը հասկանում էր, որ «Մուսաւաթին» հարկաւոր է իր բարեկամութիւնը այնչափ միայն, որչափ գոյութիւն ունի բոլշևիկնեան սպառնալիքն ու վանգը. բոլշևիկներին չեզօքացնելուց յետոյ «Մուսաւաթը» — երկրորդ հերթին — վերացնելու էր ասպարէզից նաև Դաշնակցութիւնը։ Կասկած չկար, որ նոյնը անելու են եւ բոլշևիկները, երբ՝ Դաշնակցութեան զինւած խմբերի օգնութեամբ՝ խորակակեն «Մուսաւաթը»։ Բայց Բագւայ հայ ազգաբնակութեան ապահովութեան աեսակէաից բոլշևիկնեան դիկտատուրան շատ աւելի ընդունելի էր (կամ պակաս անընդունելի), քան «Մուսաւաթինը»։

Այս էր պատճառը, որ մերոնք Բագւում աւելի ու աւելի ապաւում էին բոլշևիկնեան հոսանքով ու չի տեսակ յենարան էին գաղնում բոլշևիկների համար։

Ինչպէս թիֆլիսում մենք ակամայից ընկել էինք վրացի մենշևիկների հեգեմօնիայի տակ, ճիշտ այնպէս էլ Բագւում ընկել էինք ուռւս բոլշևիկների հեգեմօնիայի տակ։ Երկու դէպքումն էլ մեզ կաշկանդողը թուրք-թաթարական սպառնալիքն էր։

Մեզ վրայ յենած, բոլշևիկները խորակեցին Բագւում «Մուսաւաթի» ոյժը (1918 թւականի Մարտին). իսկ մենք՝ յենած բոլշևիկների ու առհասարակ ուռւս ապարի վրայ եւ սրանց հետ միասին՝ կարողացանք պաշտպանել Բագւուն թուրք-թաթարական յարձակումներից։

Ապա՝ մեր նախաձնոնութեամբ արդէն ու հակառակ բոլշևիկների կամքին՝ բերինք Պարսկաստանից անգլիական զօրքեր (ղա վերջի ժամին էր, երբ բոլշևիկները պատրաստում էին վախչել Ռուսաստան ու արդէն նստել էին նաւելը)։

Եթէ անգլիացիք լրջօրէն ամրանային Բագւում, հաւանական է, որ յեատքայ անցքնը մի քիչ տարրեր ընթացք առնէին։ Բայց անգլիական փոքրաթիւ զօրքնը շուտով լքեցին քաղաքը, նստեցին նաւերն ու վերադարձան Պարսկաստան։

Մենք մնացինք մենակ եւ ուրիշ բան չէինք կարող անել քան հետեւն անգլիացիների օրինակին — փախչել Պարսկաստան։

Ազրբէյջանի կառավարութիւնը, որ՝ մինչ այդ նստած էր Գանձակում, թուրքական բանակի ու զինւած խուժանի հետ միասին մտաւ Բագւու։ Տեղի ունեցաւ հայ ազգաբնակութեան անխնայ ջարդը (ինչպէս Մարտ ամսին, բոլշևիկ-մուսաւաթական կուի ժամանակ, աեղի էր ունեցել — պակաս չափերով — թուրք ազգաբնակութեան ջարդը)։

Այս դէպքերը կատարում էին Հայաստանից դուրս, թաթարական մի հեռաւոր վայրում։ Բայց անմիջապէս անգրադառնում էին մեր քաղաքական կացութեան վրայ, բարդացնում ու դժարացնում այն։

Թաթարական շարունակ գրգռում էին մեր դէմ թուրքերին, շատապնցում էին նրանց առաջխաղացումը՝ Բագւուն օր առաջ ազատելու համար եւ վարպէտուն շահագործում էին Մարտ ամսի կոտորածները, վերագրելով այն բացառապէս հայերին։ Վրացիները բնականօրէն չէին

հաւանում մեր գործակցութեանը բօլշեվիկների հետ, ծուռ աչքով էին նայում մեզ, կասկածելով թէ յարմար առիթ ենք սպասում, որպէսզի բաց անենք Անդրկովկասի դռները ուսւ բօլշեվիկների առջեւ: Ապա՝ բերել Բագու անդլիական զօրքեր այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսում նստած էին դերմանացիները, որոնց հետ իրանք վրացիները սիրային ֆլիբար մէջ էին — սա նկատում էր դաւաճանութիւն վրացի-զերման թուրք՝ թաթարական քաղաքականութեան:

Բագում բոնած մեր դիրքը անվստահելի դաշնակից էր դարձրել մեզ՝ մեր կասկածու հարեւանների աչքում եւ ենթակայ՝ սրանից բղխող բոլոր դժվարութիւնների:

Իսկ Բագուայ մեր ընկերները շարունակում էին տանել իրանց սեփական քաղաքական գիծը նաեւ այն հաշով թէ՝ ամրանալով Բագուում ու իրանց վրայ քաշելով թուրք-թաթարական ոյժերը՝ ազատած կլինեն Հայաստանի մնացորդը թուրքական արշաւանքից:

Բագուայ էպիզոդական խնդիրը մէկ անդամից սպառելու համար, պատմութիւնը շատ առաջ տարայ — մինչեւ 1918 թ. աշունը՝ վերադառնում եմ ժամանակադրական կարգին:

11. 1917 թ. Նոյեմբերի վերջերին սկսեց ոռւս բանակի կազմակերպութեամբ ու փախուստը կովկասեան ճակատից:

Ճակատը քանդում էր ու դատարկում սարսափեցուցիչ արագութեամբ:

Ցունուարի վերջերին բանակ չկար այլեւս: Հայկական փոքրաթիւ զօրամասերն էին, որ՝ միացած նախկին բանակի վերջի բեկորների հետ՝ պիտի պահէին այսուհեաեւ էրզրումի գիծը:

12. Անդրկովկասի դրութիւնը դառնում էր շատ վտանգաւոր:

Բօլշեվիկնեան յեղափոխութիւնն ու օր օրի վրայ ծաւալող քաղաքացիական պատերազմը բոլորովին կարել էին մեր ծայրագաւառը Ռուսաստանից:

«Կօմիսարիատը», որ դեռ շարունակում էր կառավարել երկիրը կերենսկու «ժամանակաւոր կառավարութեան» անունից, այդ կառավարութեան առաջարկումից յետոյ կորցրել էր իր ուսի տակի հողը: Պէտք էր կազմել մի նոր իշխանութիւն, աւելի հեղինակաւոր ազգարնակութեան աչքում ու աւելի իրաւասու՝ պետական գործերը անկախորէն վարելու համար:

Այդ իշխանութիւնը հանդէս եկաւ յանձինս Անդրկովկասեան Սեյմի ու նրանից լիազօրւած կառավարութեան:

Սեյմը կազմեց Համառուսական Սահմանադիր ժողովի համար ընտրած անդրկովկասեան պատեիրակներից, եռապատկւած թւով (ըստ կուսակցութիւնների ու սրանց ստացած քւէների): Այսպիսով՝ մենշեվիկները (Վրաստան) ունեցան Սեյմում 36 տեղ, «Մուսաւաթը»

(Ազրբէյջան) 30 տեղ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (Հայաստան) 27 տեղ:

Սեյմը գումարւեց Թիֆլիսում, որ Անդրկովկասի բնական ու անհերքելի մայրաքաղաքն էր: Առաջին նիստը, որ աեղի ունեցաւ Փետրարի 10ին (1918թ.), ընդունեց «Կօմիսարիատի» հաշւեաւութիւնն ու հրաժարականը: Ապա՝ նկատի առնելով, որ մեր ծայրագաւառը փաստորէն անջատած է Ռուսաստանից ու յայտնի չէ, թէ երբ պիտի վերհաստատեն կտրւած կապերը —

յայտարարեց Անդրկովկասը Ռամեկավար Դաշնակցական Հանրապետութիւն, իրան ճանաչեց իրու երկրի միակ օրէնսդիր մարմին ու յանձնարարեց Ե. Գեղեչկօրիին (վրացի մենշեվիկ) կազմել ժամանակաւոր կառավարութիւն (մինստրների դահլիճ), պատասխանատու Սեյմի առջեւ:

Սա անջատում չէր Ռուսաստանից, այլ մի փաստային դրութիւն, որ՝ ենթադրում էր՝ պիտի ունենար ժամանակաւոր բնոյթ միայն Միջազգային տեսակէտից, Անդրկովկասը շարունակում էր մնալ Ռուսաստանի անբաժան մաս:

13. Թուրքական զօրքերը, խրախուսւած ոռւս բանակի քայքայումով, արագօրէն վերակազմւում էին, կարգի բերւում ու աստիճանաբար վերագրաւում կորցրած վայրերը: Միաժամանակ թուրք հրամանատարութիւնը (Վեհիպ փաշան) նախաձեռնութիւն ունեցաւ զինադադար ու խաղաղութեան բանակցութիւններ առաջարկելու:

Սեյմը որոշեց վերջ դնել պատերազմին ու խաղաղութեան դաշնապել թուրքերի հետ:

Առաջին բանակցութիւնները տեղի ունեցան Տրապիզոնում, 1918 թ. Մարտ ամսին:

Դաշնակցական ֆրակցիային յաջողեց մացնել Սեյմի պահանջների մէջ մի առանձին կէտ (մէկը չորս հիմնական կէտերից) ճանաչել առաջ թուրքայի ինքնորոշման իրաւունքը Օսմանեան պետութեան շրջանակի մէջ:

Այս պահանջին (որ խմբագրւած էր շատ անորոշակի ու լայն ասպարէզ էր առաջիս ամէն կարգի կօմպրօմիսների) թուրքերը անմիջապէս աւին մի շատ կարճ ու չոր պատասխան սա թիւրքիայի ներքին խնդիրն է, որի մէջ ոչ ոք իրաւունք չպիտի ունենայ միջամաելու: Եթե մէկ անդամ էլ կրկնւի, թուրքերը վերջ կդնեն ամէն բանակցութեան: Ու անդրկովկասցիք այլեւս չկրկնեցին:

Զկրկնեցին շատ պարզ պատճառով: սեյմի որոշումը ինքը արդէն մի ձեւական զիջում էր հայերի պահանջին, երեւոյթը փրկելու մի միջոց, առանց լրջօրէն հետապնդելու դիտաւորութեան: Վրացիները արամադրութիւն չունէին (ոչ էլ կարիք) թիւրքայի սիրոյն համար մի աւելորդ գլխացաւանք իրանց պատճառելու: իսկ ազրբէյջանցիների սրտին շատ աւելի մօտ էին, իհարկէ, թիւրքիայի պետական շահերը, քան հայերի վիճակը կամ նոյնիսկ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան

ապագան։ Եւ պատիրակութեան հայ անդամները չէին, որ պիտի կարողանային թելադրել իրանց կամքը թաթարներին ու վրացիներին։

Արդար լինելու համար պէտք է աւելացնել, որ եթէ այն օրւայ մեր դաշնակիցները (վրացիներն ու թաթարները) նոյնիսկ լրջօրէն, անկեղծօրէն ցանկանային պաշտպանել հայկական պահանջը — յաջողութիւն դարձեալ չպիտի ունենային ոյժերի փոխյարաբերութիւնը արդէն այնպիսի էր, որ թուրքերը ոչ մի պատճառ չունէին զիջող լինելու։ Այդ հասկանում էինք եւ մենք, հայ պատիրակներա։

Բանակցութիւնների ու երկարատեւ վիճաբանութիւնների առարկան սահմանային խնդիրն էր։

Թուրքերը կանգնած էին այն տեսակէտի վրայ, որ Անդրկովկասի ու թիւրքիայի միջեւ սահմանները գծւած են արդէն Բրեստ-Լիտօվսկում՝ ուսւ բոլշևիկների հետ կնքւած դաշնագրով։ որ նրանք եկել են Տրապիզոն ոչ թէ մէկ անգամ լուծւած խնդիրը նոր վերաքննութեան առնելու համար, այլ պարզապէն բարիդրացիական կապեր հաստատելու համար իրանց նոր հարեւան՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան հետ։ Իսկ անդրկովկասցիք չէին ուզում ճանաչել Բրեստ-Լիտօվսկեան դաշնագրի օրինաւորութիւնը եւ կանգնած էին այն տեսակէտի վրայ, որ թիւրքիային հողային զիջումներ անելու իրաւունքը պատկանում է մի միայն տեղական (անդրկովկասեան) ժողովուրդներին, նրանց Սեյմին ու կառավարութեան։ Ուրիշ խօսքով՝ անդրկովկասեան պատիրակութիւնը չէր ուզում ճանաչել Սօվետական կառավարութեան իրաւասութիւնը — նախ այն պատճառով, որ այդ կառավարութիւնը Ռուսաստանի համար էլ օրինական չէ, երկրորդ՝ համաձայն ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի, որ հոչակեց մեծ պատերազմի ընթացքում, Անդրկովկասի տէրը անդրկովկասեան ժողովուրդներն են եւ ո՛չ ուռական կառավարութիւնը, եթէ նոյն խոկ օրինաւոր կառավարութիւն լինէր այն։

Այս տեսակէտը շատ դժւար էր պաշտպանել ոչ միայն այն պատճառով, որ սա մի նոր ու վիճելի տեսակէտ էր միջազգային իրաւունքի մէջ, այլ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ թուրքական բանակը զօրեղանում էր օրի վրայ, իսկ անդրկովկասեանը՝ քայլայում։ Նորութիւն չէ, միջազգային վէճերի մէջ իրաւունքը պատկանում է նրան, որի բանակը աւելի զօրեղ է։

Շատ դժւար էր նաև այն պատճառով, որ անդրկովկասեան պատիրակութեան ներսումն էլ չկար համաձայնութիւն եւ ցանկութիւնների նոյնութիւն։

Վրացիները շահագրգուած էին առանձնապէս Բաթումի ու Աջարիայի խնդրով եւ այս շրջանը (ամրողովին կամ գէթ մասամբ) փրկելու համար պատրաստ էին զիջելու թուրքերին Ղարսն ու Արդահանը Դրան հակառակ, հայերին պէտք էր Ղարսը եւ այստեղ մի բան շահելու համար մենք պատրաստ էինք շատ մեծ զիջումներ անելու Աջարիայում։ Իսկ ազրբէջանցիների ցանկութիւնն էր, որ Աջարիան կազմի մի

առանձին Հարաւ-Արեւմտեան մուսուլմանական հանրապետութիւն, իրրեւ չորրորդ (կամ հինգերորդ, եթէ հաշւի՝ առնենք Դաղսաանը) անդամ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան։ Հակառակ դէպքում կը գերադասէին, որ Աջարիան կցւի թիւրքիային ու յամենայն դէպս համաձայն չէին Վրաստանին տալու։ ինչ վերաբերում է Ղարսին ու Արդահանին, ազրբէջանցիները կանգնած էին անվերապահօրէն թուրքական տեսակէտի վրայ։ սրանք թուրքական հողեր են ու պէտք է յանձնեին թիւրքիային։

Թուրքերը շատ լավ տեղեակ էին այս ներքին անհամաձայնութիւնների մասին ու պինդ կանգնած էին իրանց պահանջների վրայ։

Կար եւ մի ուրիշ պահանջ, որ երկար վիճաբանութիւնների առարկայ եղաւ։ Թուրքերը պնդում էին, որ Անդրկովկասը պիտի յայտարարի իր անջատումը Ռուսաստանից, որպէսզի կարելի լինի դաշն կնքել նրա հետ։

Անդրկովկասցիները առարկում էին, թէ Անդրկովկասը վաստօրէն անջատւած է արդէն ու վաստօրէն անկախ է... բայց թուրքերը իրաւացիօրէն պատասխանում էին, թէ միջազգային դաշնք սառագրելու համար բաւարար չէ վարչական չէ վաստային կացութիւնը, հարկաւոր էր նաև իրաւական դրսթիւն, որ ձեռք է բերում միայն որոշ ձեւականութիւններ կատարելուց յետոյ։

Անպատւղ վիճաբանութիւնները շարունակւեցին մի ամբողջ ամիս։

Թուրքերի համար անձեռնառ չէր այս ձգձգումը (հակառակ պարագային նրանք ամէն հնարաւորութիւն ունէին շատ կարճ կարելու)։ Ժամանակն անցնում էր, մեր ուազմական ոյժն ու դիմադրական կարողութիւնը շարունակ պակասում էր, թուրքերինը՝ աւելանում։

Իրողութիւնն այն էր, որ մինչդեռ Տրապիզոնում պատւիրակութիւնները նիստերի էին հաւաքւում ու անվերջ թղթեր գրում իրար, թուրքական բանակը անարգել շարունակում էր իր առաջխաղացումը։ Մարտի վերջերին գրաւած էր արդէն էրգրումը, իսկ Ապրիլի առաջին օրերին՝ Բաթումը։

Բայց եւ այնպէս, Սեյմը դեռ չէր ուզում ճանաչել իր պարութիւնը, չէր վճռում անձնատոր լինել։ Երբ պարզեց վերջնականապէս, որ թուրքերը մտադրութիւն չունեն ոչ մի զիջում անելու Բրեստ-Լիտօվսկեան դաշնագրի պայմաններից, Սեյմը ետ կանչեց իր պատւիրակութիւնը, Տրապիզոնի բանակցութիւնները խզւեցին (երեւոյթները փրկելու համար, պատւիրակութիւնները այդ խզումը ժամանակաւոր ընդհատում անւանեցին)։

14. Ներքին անհամաձայնութիւնները ու միմեանց բացասող հակումները, որ առաջին օրւանից արդէն գոյութիւն ունէին Սեյմի ու Դաշնակցական կառավարութեան ներսում, այժմ հրապարակ էին եկել շատ շեշտած կերպով։

Թուրքերի յաջողութիւններն ու աճող գօրութիւնը թեւ էին աւել ազրբէյջանցիններին, սրանց պատիրակները Տրապիզոնում հնարաւորութիւն ունէին (եւ ինչ կասկած, որ օպտագործեցին այդ հնարաւորութիւնը) երկարօրէն խորհրդացելու թուրքերի հետ եւ մի ընդհանուր գործելակերպ մշակելու: Սեյմում ազրբէյջանցինները այլեւս չէին քաշում ցուցադրելու, որ ամբողջովին թիւրքիայի կողմն են: Պաշտպանելով ու զարգացնելով թուրքերի տեսակէտը, պահանջում էին, որ անմիջապէս յայտարարւի Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Ապա պահանջում էին զիջող լինել թուրքերի վերաբերմամբ, համաձայնութեան գալ նրանց հետ ու դադարեցնել պատերազմը, յայտարարելով, որ —

«մուտուլմանական դեմօկրատիայի կրօնական զգացումը թոյլ չի տալիս նրան գործօն մասնակցութիւն ունենալու թիւրքիայի դէմ մղող պատերազմի մէջ».

Այս խօսքը, որ ասւել է Սեյմում մուսաւաթական բանախօսի բերանով, պէտք էր թարգմանել պարզապէս այն իմաստով, որ պատերազմը շարունակելու դէպքում անդրկովկասեան թաթարները ոչ միայն չեն լինելու մեզ հետ (փաստորէն նրանք երբեք էլ չեն եղել մեզ հետ, երբեք չեն կռւել թուրքական ճակատում), այլ կլինեն մեր դէմ:

Վրացինները (գլխաւորապէս Սեյմի մենշեւիկեան հատւածը) տատանելում էին մի քիչ:

Երկու հոսանք կար սրանց մէջ, երկու տարրեր «օրիենտացիա». ուստական ու գերմանօթուրքական: Առաջինները չէին ուզում կարւել վերջնականապէս Ռուսաստանից եւ Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը համարում էին միանգամայն անընդունելի, կարծում էին որ պատերազմը պակաս չարիք է, քան այդպիսի պայմաններով կնքւած հաշտութիւնը: Երկրորդ հոսանքը հակառակ էր Ռուսաստանին, ուստական վտանգը Վրաստանի անկախութեան համար համարում էր աւելի մեծ, քան թուրքականը եւ պատրաստ էր ամենամեծ զիջումների՝ թիւրքիայի հետ հասկացողութեան գալու համար (պարզը ասած, յոյս ունէր թէ՝ Հայաստանի հաշւին՝ կյածողի փրկել Վրաստանի համար եթէ ոչ ամբողջ Աջարիան, գէթ Բաթում քաղաքն ու նաւահանգիստը):

Հայերը (Սեյմում դաշնակցական ֆրակցիան) ոչ ուզում էին անջատւել Ռուսաստանից, ոչ էլ որեւէ բարի բան ունէին սպասելու թուրքերից: Հայերը ամենից աւելի շահագրգուած էին՝ զէնքով կանգնեցնելու թուրքերի արշաւանքը, որովհետեւ գիտէին, որ ամենից աւելի տուժողը (թերեւս միակ տուժողը) իրանք են լինելու եւ որովհետեւ դեռ յոյս ունէին ուզմական յաջողութեան վրայ:

Ապրիլ ամսին, Ալեքսանդրօլի մէջ գումարեց՝ յատկապէս այս խնդրի համար՝ Հայ Ազգային ժողովը, որը — հակառակ տողերս գրողի զեկուցման — վճռեց մերժել Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը ու շարունակել պատերազմը:

Բայց իրականացնել այդ որոշումը չէր արւած մեզ, որովհետեւ մենք չէինք դրութեան տէրը ոչ իսկ մեր սեփական բախտի տէրը:

Վրացինների տատանումները երկար չաեւեցին. գերմանօթուրքական թեւը յաղթանակեց եւ այդ յաղթանակի առաջին արտայայտութիւնը եղաւ այն, որ Ապրիլի 22ին Սեյմը հանդիսաւորապէս յայտարարեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից:

Այս առթիւ վրացի ու թաթար լիդերները խանդավառ ճառեր արտասանեցին Սեյմում. դաշնակցական ֆրակցիան միացաւ անջատման առաջարկին առանց ճառի, մի համար կարճ ու զուսպ նախադասութիւնով:

Հեշտ սրտով չէր, որ մենք արինք այդ բայց չանել չէինք կարող: Եթէ հակառակ արտայայտէինք, Անդրկովկասեան դաշնակցական Հանրապետութիւնը իսկոյն պիտի քանդւեր, վրացիններն ու ազրբէյջանցիններն իսկոյն պիտի հաշտէին թուրքերի հետ ու թողնէին մեզ մենակ երես առ երես վէհիպ փաշայի բանակի դէմ — մէնակ, որովհետեւ Ռուսաստանը (ոչ բօշեւիկեանը, ոչ հակարօշեւիկեանը) այն ժամին չէր կարող հասնել օգնութեան, եթէ նոյն իսկ կամենար: Ոչ միայն մենակ, այլ նաև թիկունքից մեծապէս վտանգւած, որովհետեւ պարզ էր, որ թուրքերի հետ միասին մեզ պիտի զարնէին նաև ազրբէյջանցինները (ո՞վ զիտէ, զուցէ եւ վրացինները՝ Ախալքալաքը, Լոռին ու Փամբակը ամբողջովին զրաւելու համար):

Մենք ամենքից աւելի կարիք ունեէինք Անդրկովկասեան դաշնակցութեան, չէինք ուզում որ նա քանդւի, իսկ եթէ քանդւելու է — որքան կարելի է ուշ քանդւի: Ահա՝ թէ ինչու հարկադրւած էինք հետեւելու մեր դաշնակից-դրացինների քայլերին:

15. Ապրիլի 25ին ընկաւ Ղարսը Ընկաւ համարեա առանց կուի, որովհետեւ թիֆլիսից ստացւել էր հրաման՝ յանձնել բերդը թուրքերին: Այս դաւադրական հրամանը արւած էր առանց մեր դիտութեան ու առաջ բերեց այնպիսի զայրոյթ հեղինակների դէմ, որ դաշնակցական Հանրապետութեան քանդումը կարող էր տեղի ունենալ այդ օրն եւ եթ:

Բայց փաստը կատարւած էր արդէն. ուազմագիտական ամենաշարեւը կէտը, մեր ճակատը պաշտպանելու միակ ամուր յենարանը — Ղարսի բերդը — թուրքերի ծեռին էր: Տատանւելու ու դանդաղելու տեղ չէր մնացել այլեւս: Սեյմը որոշեց անմիջապէս վերսկսել Տրապիզոնում ընդհատւած բանակցութիւնները, համաձայնելով ընդունել իրեւ ելակետ Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը:

Բանակցութիւնները վերսկսւ ցին. Բաթումում (ուր թուրքերը հաստատել էին արդէն), մայիսի առաջին օրերին:

Բայց թուրքերը փոխել էին արդէն լեզուները. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնը այլեւս չէր բաւականացնում նրանց: Ասում էին. Տրապիզոնից յետոյ մենք նոր արիւն ենք թափել պէտք է հատուցում ստանանք: Ու պահանջում էին հողային նոր զիջումներ, գլխաւորապէս Հայաստանի

հաշւին:

Վերսկուեցին երկարու անպատճեղ խօսակցութիւնները:

Բրեստ-Լիտովսկու պայմանագիրը, որի մասին մի ամիս առաջ, Տրավիդոնում, լոկ անդամ չէինք ուզում, այժմ դառել էր մեր միակ ու ամենամեծ իղձը: Բայց թուրքերը մնում էին անողոք, պինդ բռնել էին մեր կոկորդից, բաց չէին թողնում:

Մայիսի 15ին թուրքական բանակը անցաւ Արփաչայը (Բրեստ-Լիտովսկում որոշած սահմանագիրը), մի քանի ժամւայ մէջ տիրացաւ Ալեքսանդրովին ու շարժւեց դէպի Ղարաքիլիսաւ:

Դրութիւնը դառնում էր ծայր աստիճան տաղնապալի, վտանգի տակ էր ընկնում թիվլիսը, Վրաստանի ու Անդրկովկասի մայրաքաղաքը: Իսկ բանակցութիւնները Բաթումում ոչ մի ելքի չէին յանդում, մնում էին մեռած կէտի վրայ...

16. Սեյմի մէջ միշտ աճող ներքին անհամաձայնութիւնները այլեւս չէր կարելի հաշտեցնել ոչ մի կօմպումիսով. պայթումը անհուսափելի էր ու անյապաղ:

Վրացինները անսնում էին, որ մենք մի աւելորդ բեռ ենք իրանց համար, որ առանց մեզ նրանք աւելի հեշտ կկարգաւորեն իրանց սեփական գործերը: Իսկ ազրբէջանցինների միակ հոգսն էր այժմ՝ միանալ՝ որ առաջ թուրքերի հետ, անզնել նրանց հոգանաւորութեան տակ ու՝ թուրքանակի վրայ յենած՝ մտնել Բագու: Թուրքական բանակի յաղթանակից յետոյ Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը այլիւս պէտք չէր ազրբէջանցիններին: Վրացինները աւելորդ էին, իսկ հայերը՝ թշնամի:

Բաժանման ժամը հնչել էր:

Ու ահա Մայիսի 26-ին Սեյմը՝ նկատի առնելով որ պատերազմի ու խաղաղութեան խնդրում արմատական տարածայնութիւններ կան Անդրկովկասեան Դաշնակցական Հանրապետութիւնը կազմող ժողովուրդների միջև՝ յայտարարեց Դաշնակցութիւնը լուծւած ու մարդուց իր լիազօրութիւնները:

Նոյն օրը նոյն շէնքի մէջ վրաց Ազգային Խորհուրդը՝ մեծ հանդիսաւորութեամբ՝ յայտարարեց Վրաստանի անկախութիւնը:

Հետեւյալ օրը նոյն արաւ եւ Ազրբէջանը:

Հերթը Հայաստանին էր:

Պէտք էր արդեօք անկախութիւն յայտարարէինք, ի վիճակի՝ էինք արդեօք սեփական պետութիւն կազմելու ու ապա պահելու այն...

Պարապ հարցեր են սրանք: 1918 թ. Մայիս ամսի մերջի օրերին այդպիսի հարցեր չէր կարելի դնել: Ընտրութիւններ անելու տեղ չէր մնացել: Պատմութիւնը բերել կանգնեցրել էր մեզ մի որոշ գծի առջեւ: Պէտք է յանդդութիւն ունենայինք անցնել վրայից, եթէ չէինք ուզում խորտակւել: Պէտք է տէր դառնայինք մեր Հայրենիքին, ապա թէ ոչ՝ կկորցնէինք այն — դուցէ անդառնալիօրէն: Եթէ տատանւէինք, եթէ

ուշացնէինք մեր յայտարարութիւնը, Հայաստանը կմնար ոտ nullus (ոչ ոքի պատկանող իր) ու իբրեւ այդպիսի բաժին կզառնար հարեւաններին — թուրքերին, վրացիններին, ազրբէջանցիններին:

Մայիսի 28-ին, ուշ գիշերով, Ազգային կենտրոնական խորհուրդը վճռեց յայտարարել Հայաստան անկախ Հանրապետութիւն եւ իրան՝ գերազոյն իշխանութիւն Հանրապետութեան:

Այդպիսի լիազօրութիւն եղորհուրդը չէր ստացած Ազգային Համագումարից, բայց կանգ չառաւ ձեւական արդելքի առջեւ ու յետագայում ոչ ոք ժամանակացրեց մեղադրել նրան: այնքան պարզ էր ամենքի համար, որ ուրիշ ելք չկար:

17. Մայիս 22-26 տեղի ունեցան Սարդարապատի կոիւնները, 25-28-ին՝ Ղարաքիլիսի կոիւնները:

Թերեւս վերջին ճիգն էր, որ թափում էր հայ ժողովուրդը իր գոյութիւնը փրկելու համար: Եւ անկասկած է, որ այս յամառ ճակատամարտերը, այն հերոսական ընդդիմադրութիւնը (մանաւանդ Ղարաքիլիսինը), որ անսպասելիօրէն յայտ բերեց — ոչ թէ զօրքը (բանակ չկար այլեւս), այլ ինքը ժողովրդական զանգւածը՝ սա բարձրացրեց մի քիչ մեր արժէքը թուրքերի աչքում ու հնարաւորութիւն տւեց խաղաղութեան դաշն կնքելու:

Հայ պատիրակները — այս անդամ արդէն Հայաստանի Հանրապետութեան անունից ու Ազգային ժողովի լիազօրութիւնով — վերադարձան Բաթում ու Յունիսի 4-ին սառրադրեցին գաշնագրութիւնը:

Մի նոր դարաշրջան էր սա հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ — վաղուց կորցրած ինքնուրոյն պետական կեանքի վերածնունդ:

18. Օգոստոսի 1ին, Երեւանում, բացւեց Հայաստանի Խորհրդարանը ու կազմւեց անդրանիկ կառավարութիւնը:

Խորհրդարանը նոյն ազգային խորհուրդն էր, անդամների եռապատկւած թւով, աւելացել էին սրանց վրայ վեց թուրք, մի ուռւ ու մի եղիդի պատգամաւորներ:

Գերիշխող տեղը պատկանում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան: բայց որովհետեւ մեր ֆրակցիան 47 ձայնից ունէր 18 միայն ու չկարողացաւ կապւել մի ուրիշ ֆրակցիայի հետ, Խորհրդարանը չունեցաւ կայուն կենտրոն ու որոշակի գծւած քաղաքական դէմք:

Կայունութիւն չկար նաեւ կառավարութեան մէջ, առաջին տասը ամսւայ ընթացքում չորս անգամ փոխւեց դահլիճի կազմը (միալով հանդերձ նոյն վարչապետի նախադահութեան տակ):

Առաջին դահլիճները կօալիցին էին (դաշնակցականներ ու ժողովրդականներ, զինուորական մինիստրը չեզոք): բայց կօալիցինը հաստատուն հիմք չունէր տակը, որովհետեւ չունէր ապահովւած մեծամասնութիւն խորհրդարանի մէջ (ժողովրդականները յաճախ

բաժանվում էին դաշնակցականներից) ու — որ ամենից էականն էր — չկար ծրագրային որոշակի համաձայնութիւն կօալիցիա կազմող կուսակցութիւնների միջեւ: Մեծապէս խանդարում էր նաեւ այն դիրքը, որ բռնել էր մեր կուսակցութիւնը կառավարութեան հանդէպ:

19. Թերեւս մի քիչ առաջ անցնելով, հարկ եմ համարում այստեղ եւ յետոյ մատնանիշ անել խոշոր սխալներից մէկը:

Հայաստան ու ամկավար հանրապետութիւնը էր Դաշնակցութիւնը ոչ միայն հակառակ չէր դրան, այլև ինքն էր պահանջում այդ պետական ձեւը: Հանրապետութիւնն ունէր ու ամկավարութեամենական պետութիւններին յատուկ օրդաններ: Ժողովրդական ներկայացուցիչներից կազմւած մի պալատական օրէնսդիր մարմին եւ պատասխանատու կառավարութիւն: Խորհրդարանը կազմւած էր գոյութիւն ունեցող չորս քաղաքական կուսակցութիւնների ու ապա ազդային փոքրամասնութիւնների ներկայացուցիչներից: Խորհրդարանին յաջորդող պարլամենտը էր ու ամկավարական ամենալայն սկզբունքներով (հինգանդամեան ընտրողական օրէնք): Կառավարութիւնը ստանում էր իր լիազօրութիւնը օրէնսդիր մարմնից (հանրապետութեան նախագահ չունէր Հայաստանը), հաշւետու էր ու պատասխանատու նրա առջեւ:

Այս էր ձեւը:

Բայց ուրիշ էր էութիւնը:

Գործնականօրէն՝ մեր կուսակցութիւնը ձգտում էր իրան ենթարկել իր հսկողութեան տակ առնել թէ՝ օրէնսդիր մարմինը, թէ՝ կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունէինք (ոչ էլ կարողութիւն): բացէիրաց կուսակցական դիկայատուրա յայտարարելու բայց եւ չէինք ուզում մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մէջ ու փորձ էինք անում իրականացնել Հայաստանում իթթիհատականների գործելակերպը: Կուսակցական դիկայատուրա ու ամկավարական ձեւերի տակ քողարկւած:

Իշխանութեան անհանդուրժելի երկուութիւն էր առաջ եկեղ հրապարակում խորհրդարանն ու իր կառավարութիւնը, ստւերի մէջ՝ կուսակցութիւնն ու իր օրգանները:

Հասկանալի է, որ այս երկու կարգի իշխանութիւնները՝ պաշտօնականն ու անպաշտօնը՝ կարող էին միայն խանդարել ու կաշկանդել մէկը՝ միւսին: ձեւական պահանջները թոյլ չէին տալիս, որ կուսակցութիւնը պատասխանութեան միջամտութիւնը թոյլ չէր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտածն անի, իր գիծը տանի:

Հասկանալի է նաեւ, որ այս դրութիւնը շատ էր դժարացնում մի լուրջ ու անկեղծ կօալիցիօն կազմելու գործը եւ իրօք կօալիցիօնի մէջ մանող օտար տարրերը հարկադրում էին վարել մի քաղաքականութիւն, որ իրանցը չէր, մշակում էր ու նախադւում կառավարութիւնից դուրս,

կուսակցական մարմինների մէջ, ուր իրանք չէին կարող ունենալ մուտք ու մասնակցութիւն:

Այս ցաւոտ խնդրի մասին եւս կազմել եմ անցեալ ամառ՝ պատասխանատու մարմնի յանձնարարութեամբ ու ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար՝ մի ընդարձակ զեկուցագիր: Զեկուցագիրս կարդացւել է Պօլում գումարւած Շրջանային ժողովի մէջ: Այստեղ բաւականանում եմ այս մի քանի տողով միայն:

20. Նոյեմբերին ընդհանուր զինադադար յայտարարւեց: Գերմանիան ու իր զինակիցները պարտած էին, ջարդւած, յաղթանակը դաշնակիցներինն էր:

Գերմանական զօրքերը հապճեպ հեռացան Վրաստանից: Ակսեցին քաշւել դէպի իրանց նախկին սահմանները նաեւ թուրքերը: Ամսի վերջին բաթում ափ իջան առաջին անգլիական զօրքերը — մեր դաշնակիցների զօրքերը:

Յոյսերի նոր դուռ էր բացւում մեր առջեւ: Թւում էր թէ մեր դրութիւնը Անդրկովկասում պիտի փոխւի արմատօրէն, — փոխւի դէպի լաւը չէ՝ որ յաղթողները ու գերմանացիններին թիֆլիսում փոխարինողները մեր զինակիցներն էին, չէ՝ որ մենք էլ կուել էինք իրանց շարքերում ընդհանուր թշնամիններից մէկի՝ թիւրքիայի դէմ: Բնական էր յուսալ, թէ մենք պիտի վայելենք անգլիացինների առանձին բարեացակամութիւնը ու որոշակի տարբերւենք՝ վրացիններից, որ այնքան ֆլիրտ էին արել գերմանների հետ ու մանաւանդ ազրբէյջանցիններից, որոնք պարզապէս անցել էին թուրքերի կողմը:

Դարձեալ սխալւած էինք անգլիացինները չարին այդ տարբերութիւնը: Կարծես չգիտէին կամ մոռացել էին, թէ մենք իրանց դաշնակիցներն ենք: Խոկ վրացինների ու ազրբէյջանցինների հանդէպ ցոյց տիին այնպիսի մեծահոգութիւն, որ միանգամայն անսպասելի, մասամբ խոկ անհասկանալի էր մեզ համար:

Իհարկէ, գանգատեցինք դառնօրէն անգլիացիններից, ասինք ապէրա՛խտ են այս մարդիկ: Դա ամենահեշտ միջոցն էր՝ մեզ անհասկանալի երեւոյթները բացատրելու համար: Ապէրախտ են, ասինք, ու սրտերս թեթեւացրինք, այլեւս չորոնեցինք այդ ապէրախտութեան ազրիւրները:

21. Դեկտեմբերի սկզբներին ծագեց կարճամեւ հայ-վրացական պատերազմը:

Երբ թուրքական բանակը՝ Ալեքսանդրօպոլի վրայից անցնելով՝ հասաւ մինչեւ Փամբակ ու գրաւեց Ղարաբիլիսան, վրացինները օգտենցին հանգամանքից ու զօրք մտցրին հայկական Լոռին: Պատրւակը այն էր, թէ ուզում են կանգնեցնել թուրքերի առաջիացումը զէպի թիֆլիս: Բայց թուրքերի հեռանալուց չէր վրացինները չուզեցին դատարկել:

Լուին. ընդհակառակը, եռանդօրէն աշխատում էին ամրացնել ու յավերժացնել իրանց տիրապետութիւնը, իսկ տեղացիների դժգոհութեան արտայայտութիւնները խեղղում էին դաժանօրէն:

Լուին — կովածաղիկ էր Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ, ամենից ցաւուը հայ-վրացական սահմանային վէճերի մէջ:

Մեզ վրայ ճնշում գործ դնելու նպատակով, Վրաստանը փաստօրէն կտրվել էր մեր հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ, փակել էր մեր նեղ սահմաններում. նոյն իսկ այն հացը, որ ուղարկուում էր դրսից մեր սովամահ դաղթականութիւնը կերակրելու համար — այդ հացն էր հանդիպում Վրաստանում բազմազան արդելքների ու ուշանում էր, լրիւ չէր հասնում տեղը:

Վրաստանը գրաւել էր Լուին, փակել երկաթուղին ու պաշարել մեզ. այս էր պատերազմի հիմնական պատճուռ:

Իսկ անմիջական առիթը՝ Լոււայ մի քանի հայ գիւղերի ապստամբութիւնն էր եւ վրաց կառավարութեան գործադրած անհամապատասխան խիստ միջոցները. կարծես կառավարութիւնը առիթ էր որոնում (ու նոյն իսկ ինքը ստեղծում) որպէս զի կոտորի ու ահարեկի հայ ազգաբնակութիւնը:

Անհաւանական չէ, որ որոշ դեր կատարել է նաև մեր բանակի մէջ գտնող ոռւս սպաների պրօվոկացիան: Վրաստանում կառավարութիւնը կիրառել էր մի քաղաքականութիւն, որի նպատակն էր՝ թուլացնել օր առաջ ոռւսական աարը (որ բաւականին զօրեղ էր Թիֆլիսում), չեղոքացնել նրա ազդեցութիւնը ու ազգայնացնել պետական մեքանիզմը. այս նպատակով նա ոչ միայն պաշտօնազուրկ էր անում ոռւս պաշտօնեաներին ու զինուրականերին, այլեւ զանգւածներով արտաքսում էր երկրից դուրս: Մեր բանակում կային բաւական մեծ թունք ոռւս սպաներ, որոնք կապեր ունէին Թիֆլիսում (գուցէ եւ զօրդենիկինի բանակի հետ): Անհաւանական չէ, ասում եմ, որ սրանք գրգռում էին մեր զինուրական շրջանները Վրաստանի դէմ, ստեղծում էին թշնամական մթնոլորտ, որ շատ նպաստաւոր էր ուազմական գործողութիւններ սկսելու համար:

Պատերազմը աեւեց երեք շաբաթ միայն. դեկտեմբերի 31ին՝ անգլիացիների միջամտութիւնով՝ խաղաղութիւնը վերականգնած էր արդէն: Լուին յայտարարւեց ժամանակաւորապէս չեղոք գօտի, վրաց իշխանութիւնը փոխարինւեց հայ-վրացական իշխանութիւնով, անգլիական կօմիսարի հսկողութեան տակ:

Այսպիսով՝ պատերազմի ելքը անբարեյաջող չէր մեզ համար, մեր նպատակին հասել էինք կէս չափով (մանաւանդ որ երկաթուղային հաղորդակցութիւնն էր, գլխաւորապէս չնորհիւ անգլիացիների ներկայութեան, վերաբացւեց մասամբ): Բայց եւ այնպէս՝ ծանր մտահոգութիւնների դուռ էր բաց անում պատերազմի փաստը ինքն ըստ ինքեան:

Հազիւ 4-5 ամսւայ պետական կեանք ունէինք ու արդէն բռնւած

էինք պատերազմի, մինչդեռ երկիրը հազար ու մի ցաւ ունէր բուժնլու: Եւ պատերազմեցինք այն հարեւանի դէմ, որի հետ սերտօրէն դաշնակցելու ամենից մեծ կարիքն ունէինք — չէ՞ որ Վրաստանն էր մեր միակ ճանապարհը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ հաղորդակցւելու համար:

Մենք հասկանում էինք այդ ու անկնդօրէն ուզում էինք հաշապարել վրացիների հետ: Բայց փաստը այն է, որ չկարողացանք: Եւ՝ անկախ Վրաստանի բռնած դիրքից, որ անվիճելիօրէն դատապարտելի էր՝ քիչ դեր չի խաղացել նաև մեր սեպական ապիկարութիւնը, մեր քաղաքական տհասութիւնը եւ պետական կեանքը վարելու անպատրաստութիւնը:

22. Ի դէպ է արձանագրել այսաեղ նաև այն անընդհատ կոիւները, որ ունեցել ենք հիւսիւ-արեւելեան սահմանների վրայ ու երկրի ներսը:

Պաշտօնապէս՝ Ազրբէյջանի հետ պատնրազմի մէջ չենք եղել մենք, բայց փաստօրէն կռւել ենք Ղարաբաղում ու յաճախակի ընդհարումներ ենք ունեցել Ղազախում: Ապա՝ երկրի ներսը՝ մի շարք արիւնահեղ կոիւներ ենք ունեցել տեղական թուրք ազգաբնակութեան հետ Աղբաբայում, Զօղում, Զանգի-Բազարում, Վեղի-Բազարում, Շարուր-Նախիջեւանում, Զանգեզուրում...

Եւ դարձեալ անհեղքելի է, որ Ազրբէյջանի դիրքը մնը հանդէպ եղել է բացայայտօրէն թշնամական անհերքելի է նաև, որ Հայաստանի մահմետական ազգաբնակութիւնը, խրախուսւած թիւրքիայի ու Ազրբէյջանի կողմից, հակապետական ընթացք է բռնած եղել: Բայց կարեւորն այն է, որ մենք չենք կարողացել գանել նպատակայարմար միջոցներ մեր գրութիւնը ապահովելու համար, դրսից ու ներսից. չենք կարողացել գանել մի քիչ տանելի տօնու Ազրբէյջանի հետ, չենք կարողացել վարչական միջոցներով ու կարգի մէջ պահել մահմետական գաւառակները, հարկադրած ենք եղել զէնքի դիմելու, զօրքեր շարժելու, աւերելու ու կոտորնլու եւ — որ կրկնակի վարկաբեկիչ էր կառավարութեան համար — խոշոր անյաջողութիւնների հանդիպելու այնպիսի կարեւոր վայրերում, ինչպիսին էին Վեղի-Բազարը, Շարուրն ու Նախիջեւանը, մենք չկարողացանք հաստատել մեր իշխանութիւնը նոյն իսկ զէնքի ոյժով, պարաւեցանք ու նահանջեցինք:

23. 1919 թ. մայիսի 28-ին, մեր անկախութեան առաջին տարեղարձի օրը, խորհրդարանը յայտարարեց անկախ Հայաստանը «միացեալ» — այսինքն՝ գոյութիւն ունեցող Հարապետութեան շրջանակի մէջ առաւ (իբրեւ միջազգային իրաւասութեան առարկայ) այն բոլոր հայկական հողերը, որոնք — ենթադրաբար — պիաի ազատէին թուրքական գերիշխանութիւնից:

Այս յայտարարութիւնը թիւրքահայութեան մի մասը նկատեց

իրեն ուզուրպացիա իր իրաւունքների, շատ վտանգաւոր թուրքահայ դատի համար. մեծ յուզում առաջ բերեց ու աղմուկ ու բողոք, նորից ու ուժգնորէն բորբոքեց ոռուսահայթուրքահայ անմիտ խնդիրը կուսակցական մի նոր ոտնձգութիւն նկատւեց եւ աւելի եւս զինեց ՀՅԴ-Դաշնակցութեան դէմ լիրերալ-բուրքուական տարրերը թէ՛ Հանրապետութեան ներսում եւ թէ՛ մանաւանդ դրսում, դաղութներում:

Բողոքողների կասկածներն ու վախերը միանգամայն անհիմն էին. ուզուրպացիայի դիտաւորութիւն չկար (ու չէր էլ կարող լինել ըստ էութեան), չկար կուսակցական դաւագրութիւն, իսկ յետագան ցոյց տւեց որ չկար նաեւ որեւէ վասնդ թուրքահայ դատի համար. այդ դատի ընթացքին ու ելքին վրայ մազաշափ անդամ չանդրադաւ մայիսեան յայտարարութիւնը, նրա լինելը կամ չլինելը ոչ ոք չնկատեց, ոչ ոք հաշւի չառաւ:

Նոյն յետագան ցոյց տւեց, սակայն, որ անհիմն է եղել նաեւ յայտարարութեան հեղինակների յոյսը, թէ այդ միջոցով աւելի ամբացրած կլինեն Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը ու հեշտացրած՝ դիւնագիտական աշխատանքը Եւրոպայում: Դրութիւնը Եւրոպայի աչքում մնաց նոյնը. մեր խորհրդարանի սոսկ յայտարարութիւնը, մի բառային ակտ՝ առանց համապատասխան դործողութիւնների, չէր կարող վերացնել կամ նսեմացնել փաստերի ոյժը:

Այն անմիջական հետեւանքը, որ կարելի էր սպասել յայտարարութիւնը անելուց յետոյ — Պարիզի Ազգային Պատւիրակութեան վերացումը — այն եւս տեղի չունեցաւ. Մայիսի 28-ից յետոյ էլ մնացին Եւրոպայում՝ կողք կողքի՝ երկու տարրեր դիւնագիտական ներկայացուցչութիւններ (Հանրապետութեան պատվիրակութիւնը եւ Ազգային պատվիրակութիւնը), որոնք կոչում ունեին պաշտպանելու միեւնոյն դատը, միեւնոյն տեղերում, միեւնոյն մարդկանց առջեւ: Տարբերութիւնը այն եղաւ միայն, որ է՛լ աւելի դժվարացաւ համաձայնութեան բերել իրաւասութեան համար պայքարող այդ երկու մարմինները, ընդհանուր ճակատ պահել Եւրոպայի հանդէպ: Իսկ երկրի ներսը աւելի եւս դժվարացաւ կօալիցիօնը լիրերալ տարրերի հետ ու մեր կուսակցութիւնը մնաց աւելի եւս մեկուսացած:

Միանգամայն հասկանալի է այն հոգերանական պահանջը, որ մղեց մեզ Հայաստանը «միացեալ» յայտարարելու: Հասկանալի են եւ այն քաղաքական նկատումները, որոնք արդարացնում էին — այն օրերի ըմբռնումներով — յայտարարութեան դործը: Բայց փաստը այն է, որ յայտարարութիւնը ոչ մի դրական հետեւանք չունեցաւ, իսկ բացասական՝ ունեցաւ (ներքին անհամաձայնութիւնների ու վէճերի բորբոքում):

24. 1919թ. օգոստոսի 1-ին բացւեց Հայաստանի պարլամենտը, որ եկավ փոխարիննելու նախկին Խորհրդարանը:

Պարլամենտական ընտրութիւնները կատարել էին ամենալայն

գեմոկրատական սիստեմով (ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի ու գաղտնի ձայնաւութիւն, համեմատական ներկայացուցչութիւն). բայց տարօրինակ էր ու վհատեցուցիչ այդ իրը թէ ժողովուրդավարական հաստատութեան կազմը 80 անդամից 72 - այսինքն՝ ճիշտ 90 առ 100 — դաշնակցականներ էին... միւս քաղաքական կուսակցութիւններից ներկայ էր միայն սոցիալիստ-յեղափոխականը, որը գրաւել էր ընդամէնը չորս տեղ:

Մենք, դաշնակցականներս, երեւել էինք՝ աարած յաղթանակով: Զէինք հասկանում, որ այդպիսի կազմ ունեցող պարլամենտը պարլամենտ չէ, այլ միայն պարլամենտի ծաղրանկար: Զէինք հասկանում, որ դա մի սոսկալի պացոյց է, թէ ո՞ր աստիճանի անպատճաստ է մեր ժողովուրդը պետական կեանքի համար, ո՞ր աստիճանի տգէտ է ու անփոյթ՝ իր քաղաքական իրաւունքների հանդէպ: Զէինք հասկանում, որ մեր դաւանած գեմոկրատական իրաւակարգը չի կարելի հաստատել այդպիսի ընարութիւնների վրայ: Զէինք հասկանում, որ մեր յաղթանակը՝ յաղթանակ չէր, այլ կատարեալ պարտութիւն, որ 72 մարդ նստեցնելով պարլամենտում, մենք կորցնում էինք մեր ոտի տակի հողը, դեմօկրատիզմի հիմքը: Զէինք հասկանում, որ վերցնելով մեր ձեռը անբաժանելիօրէն ամբողջ իշխանութիւնը, մեզ վրայ էինք վերցնում նաեւ ամբողջ պատասխանատութիւնը եւ որ այդ բեռի տակից պատով դուրս գալու համար՝ չունինք հարկաւոր ոյժն ու պատրաստութիւնը: Զէինք հասկանում, որ մեր սեփական դաստիարակութեան համար մեծ կարիք ունինք, որ մի զօրեղ սպօզիցիա կանգնած լինէր մեր կողքին, միշտ զգաստ պահէր մեզ, ի կարգ հրաւիրէր եւ թոյլ չտար, որ դուրս գայինք օրէնքի ու իրաւասութեան սահմաններից: Զէինք հասկանում, վերջապէս, որ փոխադրելով մեր կուսակցական նիստերը պարլամենտական սրահն ու կառավարութեան շէնքը՝ մեռնում էինք կուսակցականորէն...

Պարլամենտ չկար Հայաստանում, մի դաստիարկ ձեւ էր առանց պարունակութեան:

Պետական հարցերը քննութեան էին առնում ու լուծում դոնփակ, դաշնակցական ֆրակցիայի սենետակում, ու ապա յայտարարում պարլամենտի ամբիոնից: Իրօք չկար եւ պարլամենտական ֆրակցիա, որովհետեւ սա դրւած էր Դաշնակցութեան բիւրօի խիստ հսկողութեան տակ ու պարտաւոր էր կատարելու նրա հրամանները: Զկար եւ կառավարութիւն սա եւս ենթարկւած էր բիւրօին, բիւրօի մի տեսակ գործադիր մարմինն էր պետութեան մէջ: Բօլեւիկեան սիստեմ էր սա: Բայց այն, ինչ որ բօլեւիկեները անում են հետեւողականորէն ու բացայացաւ, մենք աշխատում էինք քողարկել գեմոկրատական ձեւերի տակ:

25. 1920թ. Մայիսի առաջին օրերին տեղի ունեցած բօլեւիկեան ցոյցեր ու ապստամբութեան փորձեր:

Շարժումը խեղդւեց առանց մեծ դժվարութիւնների, որովհետեւ յենարան չունէր. երկրի համար բօլելիզմը միանգամայն խորթ բան էր, իսկ դրսի միջամտութիւն չկար այդ ժամանակ:

Բայց եւ այնպէս, շատ բնորոշ է այն հանդամանքը, որ մի քանի տասնեակ բօլելիզմ երիտասարդներ կարողացան կազմակերպել աղմկալի ցոյցնը (նոյն իսկ Երեւանում, կառավարութեան քթի տակ), պրօպաղանդ անել զօրքի մէջ, գրաւել Ալեքսանդրօպօլում երկաթուղու կայարանը, տիրանալ զրահակիր գնացքին...

Սա ցոյց է տալիս, թէ որքան թոյլ որքան անտեղեակ ու որքան անփոյթ է եղել կառավարութիւնը:

26. Այս շարժումների հետեւանքով կամ սրանց հնտ կապւած՝ տեղի ունեցաւ մի տեսակ շօնը ԺԷտա. պարլամենտական կառավարութեան փոխարինեց՝ գիկատօրական լիազօրութիւններով՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան բիւրօն (այսպէս անւանւած «Բիւրօ-կառավարութիւնը»):

Օրէնքի պահանջած ձեւականութիւնները կատարւեցին ու ամբողջ գործողութիւնը բնմագրեց պարլամենտական կարգերի չրջանակի մէջ, — այսպէս. Մայիսի 5ին պարլամենտը (բիւրօի հրահանգով, իհարկէ) ընդունեց գարչապետ Ա. Խաչիսեանի հրաժարականը (որ բիւրօի պահանջով էր ներկայացւած, ու նոր դահլիճ կազմելը յանձնարարեց (բիւրօի հրահանգով) Գոքու. Հ. Օհանջանեանին: Օհանջանեանը անմիջապէս, նոյն նիստին, ներկայացրեց իր մինիստրների պատրաստի ցուցակը. Հ. Յ. Դաշնակցութեան բիւրօն էր սա, ամբողջ կազմով ու առանց օտարների: Պարլամենտը իր հաւանութիւնը տւեց, ապա յայտարարեց ժամանակաւոր ընդհատում իր նիստերի ու մինչեւ աշխատանքների վերսկսելը՝ փոխանցեց նորակազմ կառավարութեան իր բոլոր իրաւունքները:

Դիկատօրական իշխանութիւն էր, որ տալիս էր Դաշնակցութեան բիւրօին Հայաստանի պարլամենտը (այսինքն՝ դաշնակցական ֆրակցիան, այսինքն՝ ինքը բիւրօն):

Սա հակառակ էր Դաշնակցութեան ԱՀ ընդհանուր ժողովի կարուկ որոշման ու մի շարք անպատճենութիւններ ունէր: Բայց անհերքելի է մի բան. այսպիսով վերացւում էր երկուուկէսը, վերացւում էին տգեղ, վարկարեկիչ քողարկումները ու դրութիւնը պարզւում էր վերջապէս, իր իսկական կերպարանքով յայտ դալիս: Շատ աւելի գնրադասների էր, որ կուսակցական բիւրօն կառավարէր երկիրը բացայալորէն, քան քողարկած պարլամենտի կառավարութեան անունների տակ:

27. Աշնան սկզբին ծագեց հայ-թուրքական պատերազմը, որ վերջականապէս կոտրեց մեր մէջքը:

Կարո՞ղ էինք արդեօք խուսափել այդ պատերազմից: Հաւանականորէն՝ ոչ:

1918 թւականին ջախջախւած թիւրքիան երկու տարի ձգած էր հանգիստ, առանց պարտութեան հետեւանքները ձեւակերպելու ու նոր դրութիւն հաստատելու համար միջոցներ ձեռնարկելու: Այդ երկու տարւայ ընթացքում թուրքերը չունչ քաշեցին, կազդուրեցին ձանդես եկան երիտասարդ, ձեռներէց ու հայրենասէր զինուրականներ, որոնք Անատոլիի խորքերում սկսեցին արագօրէն վերակազմել բանակը թուրքերի մէջ ուժգնորէն արթնացել էր ազգային դիտակցութիւնը ու ինքնապաշտպանութեան բնագդը: Սեւրի դաշնագրին պէտք է հակադրէին ուազմական ոյժ, որպէսզի ապահոված լինէին իրանց ապագան գոնէ փոքր Ասիայում: Պարզ է, որ այդ հակադրութիւնը հանդէս պիտի բերէր ոչ այնքան հիւսիսարեւելքում, որքան հարաւարեւմուտքում: Բայց այնտեղ կենդրոնանալու ու ծունաստանի դէմ ճակատ պահելու համար պէտք էր կանխապէս ապահովէին իրանց թիկունքը հայկական սահմանների վրայ: Գուցէ կարիք ունէին զէնքի ու զինամթերքների, որ մենք ամբարել էինք Ղարսի ու Ալեքսանդրօլի պահեստներում: Գուցէ եւ այն, որ պահանջ էին զգում փորձելու իրանց ոյժերը նախ թոյլ հակառակորդի վրայ, որպէսզի ինքնապահութիւն ձեռք բերէին՝ աւելի մեծ ու զժար ձեռնարկի համար...

Ոչ ոք չի կարող հաստատել, թէ այդ տարամադրութիւններն ու մտադբութիւնները թուրքերը իրօք ունէին բայց հաւանական է որ ունենային, ուստի եւ հաւանական է որ պատերազմը անխուսափելի էր (քանի որ նա պէտք էր թուրքերին):

Այս ենթադրութիւններով հանդերձ՝ մի փաստ մնում է անհերքելի, աղաղակող մենք չենք արել այն ամէնը, ինչ որ պէտք է անէինք — պարտական էինք անելու — պատերազմից խոյս տալու համար: Անկախ նրանից, թէ որքան կյաջողէինք՝ մենք պէտք է փորձէինք հաշտութեան լեզու գտնելու թուրքերի հետ: Սա՛ է, որ չենք արել:

Ու չենք արել շատ պարզ, բայց նոյնչափ էլ աններելի պատճառով: մենք անտեղեակ ենք եղել թուրքերի իսկական ոյժի մասին ու շատ վստահ ենք եղել մեր սեփական ոյժերի վրայ: Այստեղ էր հիմնական սխալը: Զէինք վախենում պատերազմից, որովհետեւ վստահ էինք թէ կյաղթենք: Անփորձ ու աղէտ մարդկանց յատուկ անփութութիւնով, մենք տեղեկութիւն չունէինք թէ ինչ ոյժեր են կազմակերպել թուրքերը մեր սահմանագլխին եւ չէինք զգուշանում: Ընդհակառակը, Օլթիի հապճեալ գրաւումը՝ ձեռնոց էր, որ կարծես դիտամար նետում էինք թուրքերի երեսին, կարծես ինքներս որոնում էինք ու ցանկանում պատերազմ:

Երբ սահմանի վրայ զինական ընդհարումները սկսւած էին արդէն, թուրքերը առաջարկեցին մեզ տեսնելու ու բանակցել: Մենք մի արհամարհական ժեստով մերժեցինք առաջարկը: Եւ դա մեծ յանցանք էր: Ոչ այն մտքով, որ վստահութիւն կար թէ բանակցութիւնները յաջողւելու էին անպատճառ, այլ այն մտքով, որ մի խաղաղ ելք դանելը անկարելի չէր (անհաւանական, բայց ոչ անկարելի): Ցամենայն դէպս,

մենք որոշ շանսեր ունէինք՝ թուրքերին խօսք հասկացնելու:

Պէտք է յիշել ու հաշվի առնել, որ 1920 թ. աշնանը մենք բոլորովին quantite' ne gligeable (արհամարհելի մեծութիւն) չէինք թուրքերի աշխում: Նախորդ երկու տարիների գուլումը անցել էր արդէն կամ անցնելու վրայ էր ժողովուրդը մի քիչ կշապել էր արդէն, մի քիչ հանգստացել, կազդուրւել ունէինք բանակ, որ լաւ զինւած էր անգլիական զէնքերով ու մաքուր հազնւած անգլիական հագուստներով: Ունէինք բաւականաշափ ուազմապաշար: մեր ձեռին էր Դարսի պէս կարեւոր բերդը վերջապէս — եւ որ ամենից ցուցադրելին էր — հրպարակում կար Սեւրի դաշնագիրը, որ այն ժամանակ վարկարեկւած մի թղթի կտոր չէր, այլ մի զօրեղ զէնք թուրքերի դէմ:

Մեր դրութիւնը այլեւս այն չէր, ինչ էր Բաթումում, 1918 թ. Մայիսին: Մենք կարող էինք յուսախ թէ մեր խօսքը հաշւի կառնւի, մանաւանդ որ իրանք թուրքերը դեռեւս պարտւածի վիճակի մէջ էին:

Այդ փորձը չարինք:

Ի՞նչ պիտի առաջարկէին մեզ թուրքերը, եթէ ընդունէինք բանակցելու հրաւէրը:

Հաւանականօրէն պիտի սկսէին Բաթումից ու Բիեստ-Լիսօվսկից եւ ապա՝ աստիճանաբար զիջելով՝ հասնէին մինչեւ 1914 թւականի սահմանները գուցէ մի քայլ ետ գնային, հրաժարւէին նաեւ Բայազիդից ու Ալաշկերտից: Անհաւանական է, որ սրանից աւելի զիջող լինէին: Նոյն իսկ 1920 թ. Սեպտեմբերին: Փոխարէնը կպահանջէին, իհարկէ, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարւէր Սեւրի դաշնագրով նախատեսնեած իրաւունքներից:

Ի՞նչպէս կ'ընդունէր այդպիսի մի առաջարկ Հայաստանի կառավարութիւնը:

Կմերժէր, անկասկած: Զէր ընդունի, չէր յանդգնի ընդունելու եւ կզերադասէր պատերազմը: Եւ այդպէս կանէր ոչ միայն դաշնակցական Բիերօ-Կառավարութիւնը, այլև ամէն մի ուրիշ հայ կառավարութիւն: Ընդգծում եմ այս հանգամանքը, որովհետեւ սրանով զգալիօրէն սահմանափակւում է մեր կուսակցութեան յանցանքի չափը:

Կառավարութիւնը չէր յանդգնի ընդունելու, որովհետեւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններն ու խմբակցութիւնները, ազգային բոլոր դիւանագետները, կոչւած ու անկոչ հայրենիք ֆրկողները — թէ երկրի ներսը եւ թէ մանաւանդ երկրից դուրս — բոլորը իբրև մի մարդ կը մըսսանային, կքարկոծէին, միաբերան դաւաճան կյայտարարէին այդպիսի մի կառավարութիւն: Սեւրի դաշնագիրը շւացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականութեան դիտակցութիւնը:

Այսօր մենք հասկանում ենք, թէ ո՛րքան շահած կլինէինք, եթէ 1920 թ. աշնանը՝ Սեւրի դաշնագրի գնով՝ անմիջական համաձայնութեան եկած լինէինք թուրքերի հետ: Բայց այն ժամանակ չէինք հասկանում:

Սուկ ենթադրութիւններ են սրանք ու կարելիութիւններ, որ յիշատակում եմ՝ միայն այն ժամանակւայ մտայնութիւնը բնորոշելու համար:

Իսկ փաստը՝ պատերազմն էր:

Փաստը այն էր — աներելի փաստ — որ ոչինչ չարինք պատերազմից խուսափելու համար, հակառակը՝ ինքներս անմիջական առիթ տւինք պատերազմի: Աներելին այն էր, որ տեղեակ չէինք թուրքերի ուազմական կարողութեան մասին ու չէինք ճանաչում մեր սեփական բանակը:

28. Պատերազմը վերջացաւ մեր կատարեալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ զինւած ու լաւ հազնւած, չկուեց զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զէնքերը թափում ու ցրում դիւղերը:

Բանակը բարոյալքւած էր ներքին կոխների շրջանում, անմիտ աւերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիւ: Բարոյալքւած էր ու յոդնած: Խմբային ու խմբապետական սխտեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսել էր Բիւրօ-Կառավարութեան կողմից, քանդել էր զինւորական կազմի ամրողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի գաստիարակութիւնը, ուազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը — ուրեմն եւ ընդդիմագրական ոյժը — թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնեալ էր կառավարութեան համար: Կառավարութիւնը եւ ինքը զինւորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը:

Ապա մի ճակատագրական սխալ արաւ կառավարութիւնը, զօրքերի թիւը աւելյացնելու նպատակով, նոր ու նոր զինակոչներ էր անում, զէնքի տակ առնում հասակաւոր, յոդնած, ընտանեկան ու տնտեսական հոգսերով ծանրաբեռնեած մարդկանց, հապճեապ ձգում ուսերին զինւորական վերաբերն, հրացանը ձեռը դնում ու անմիջապես ճակատ ուղարկում: Պատրաստի զեզերտէօրներ էին սրանք, որ մի աւելորդ բարոյալքում ու կազմալուծում էին մտցնում զօրական շարքերի մէջ:

29. Նոյեմբերի երկրորդ կիսին, երբ Կարա-Բէքիր փաշայի յաղթական զօրքերը արդէն Ալեքսանդրոպոլ էին հասել, Բիւրօ-Կառավարութիւնը ներկայացրեց Պարլամենտին իր հրաժարականը, այլ եւս չէր կարող մնալ իշխանութեան գլուխը, պարտւած էր ու պարտութեան իսկ հետեւանքով՝ վարկարեկւած: Ապա պէտք էր թուրքերի հետ խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսել եւ գերադասելի էր, որ բանակցողները նոր մարդիկ լինէին:

Մի փոքր տատանումներից յետոյ (սկզբից ծրագրում էր ուրիշ կազմի գահլիճ) կազմւեց Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը, դաշնակշականներից: Դաշնակշական

մինիստրները պատկանում էին կուսակցական «Ճախ» նկատուած թեւին. ինքը նոր վարչապեաը ճանաչւած էր իբրև ոռուսական օրենտացիայի մարդ. իսկ սօցիալիստ-յեղափոխականները անձնական կապեր ունեին հայրութեան շրջաններում:

Մի հեռաւոր յոյս կար, թէ բոլշեւիկների հրապարակ գալու դէպքում (մի բան, որի անխուսափելիութիւնը սկսում էինք հասկանալ արդէն), այսպիսի կազմ՝ ունեցող կառավարութիւնը թերեւս կարողանայ մի ընդհանուր լեզու գտնել նորեկների հետ:

30. Թուրքերը գրաւել էին արդէն Ալեքսանդրօպօր:

Միաժամանակ հայ բոլշեւիկները, ոռուսական կարմիր գորքերի գլուխն անցած՝ մտան Աղստավայի կողմից իջեւան ու Դելիժան:

Կա՞ր արդեօք որեւէ համաձայնութիւն բոլշեւիկների ու թուրքերի միջեւ:

Մեր շարքերում շատ տարածւած է այդ համոզմունքը: Կարծում եմ, սակայն, որ սխալ է այդ յամենայն դէպա՝ գրական ապացոյց չկայ: Հաւանական է, որ բոլշեւիկնեան գործակալները (կամ բոլշեւիկնեան տրամադրութիւն ունեցող անհատներ) աշխատել են քանդել ներսից մեր բանակը: Բայց դրա համար հարկաւոր չէր որեւէ համաձայնութիւն թուրքերի հետ: յետոյ՝ մեր պարտութիւնը արագացնելու համար շատ էլ կարեւոր չէր բոլշեւիկների միջամտութիւնը: բաւական էին Շօրագեալցի բիձանները, որոնց միակ միտքն ու միակ ցանկութիւնն էր՝ շուտով տուն վերադառնալ, հաւաքել, կալսել ու ամբարել հացերը: իսկ եթէ թուրքերը դալու են՝ փախցնել ընտանիքն ու տաւարը մի ապահով տեղ...

Բոլշեւիկների դաւադրութիւնը չէր մեր պարտութեան պատճառը, ոչ իսկ թուրքերի ոյժը (որ շատ էլ մեծ չէր այն ժամանակ), այլ մեր սեփական ապիկարութիւնը:

Անշուշտ, բոլշեւիկները օգտւեցին մեր պարտութիւնից եւ շատ ընական էր դա: Բայց դրա համար անհրաժեշտ չէր, որ կանխապէս համաձյնութեան եկած լինէին թուրքերի հետ:

Դժար չէ հասկանալ, որ Ծուսասատանում յաղթանակը տանելուց ու Ազրբէջանում հաստատելուց յետոյ, բոլշեւիկների հետեւեալ քայլը պիտի լինէր՝ մտնել նաեւ Վրաստան ու Հայաստան: Ժամանակի լինդիր էր սա: Պէտք էր ընտրել մի բարեյաջող ժամ՝ գործողութիւնը առանց գլխացաւանքների կատարելու համար: Հայաստանի ժամը հնչեց ու բոլշեւիկները արին դեկտեմբերին այն, ինչ չը յաջողեցան անել մայիսին:

31. Դեկտ. 1-ին (թէ նոյեմբ. 30-ին), Ալեքսանդրօպօրում, մեր պատիրակները ստորագրեցին թուրքերի հետ մի համաձայնութիւն, որ շատ էլ չէր տարրերում բաթումի դաժան դաշնագրից:

Նոյն Դեկտ. 1-ին Վրացեանի կառավարութիւնը հրաժարեց իշխանութիւնից ու յանձնեց այն բոլշեւիկներին:

Բօլշեւիկները մտան Հայաստան առանց որեւէ ընդդիմադրութեան հանդիպելու: Մեր կուսակցութեան որոշումն էր սա:

Երկու պատճառ ունեինք այդպէս վարւելու: Մէկ որ չէինք կարող ընդդիմադրել եթէ նոյնիսկ ցանկանայինք — պարաւած էինք, ուժապառ երկրորդ, յոյս ունեինք թէ Խորհրդային իշխանութիւնը՝ յենւած Ծուսասատանի վրայ՝ թերեւս կարողանայ կարգաւորել մի քիչ պետական կեանքը — մի բան, որ մենք ինքներս, մենակ մնացած, չէինք կարողացել անելու՝ պարզ էր արդէն՝ չպիտի կարողանայինք այլեւս:

Մեր ցանկութիւնն էր թողնել որ բօլշեւիկները անարգել կառավարեն երկիրը մնալ յօյալ նոր իշխանութեան հանդէպ: գործակցել նրա շինարար աշխատանքներին:

Միաձայն չէր այս որոշումը

Կային անհաշտներ, որոնք ոչ մի լաւ բան չէին սպասում բոլշեւիկներից, պահանջում էին ընդդիմադրութիւն ու կոիւ, նոյն իսկ ընդունելով պարտութեան անխուսափելիութիւնը: Փոքր էր սրանց թիւը: Երբ առաջարկը մերժեց, ամենից հետեւողականները թողին երկիրն ու հեռացան:

Կար եւ ուրիշ մի փոքրամասնութիւն, առաջինին հակառակ: սա ուզում էր կուսակցօրէն մերձենալ բոլշեւիկներին ու քաղաքական բլոկ կազմել նրանց հետ: Մրանք՝ առանձնացան, հանդէս եկան «Ճախ դաշնակցականների» անւան տակ ու բոլշեւիկնեան ոզով յայտարարութիւններ արին: Բայց յաջողութիւն չունեցան: բոլշեւիկները իրաւացիօրէն կասկածեցին սրանց անկեղծութեան վրայ ու երկս չաւին:

32. Երկու եւ կէս ամիս (առաջին շրջանում, մինչեւ փետրվարեան ապստամբութիւնը) կառավարեցին երկիրը բոլշեւիկները

Հաւատեսների յոյսերը չարդարացան: Այն օգնութիւնը — քաղաքական ու տնտեսական — որ սպասում էինք Ծուսասատանից, չստացւեց: Ապա՝ հաստատեց մի բեժիմ, որին չի կարելի տալ ուրիշ անուն, քան սանձարձակ ու վայրագ բռնութիւն:

Ամէն մի դիկտատուրա՝ արդէն իր էութեամբ՝ բռնութիւն է եւ ուրիշ բան չի կարող լինել: Ամէն մի յեղափոխական կառավարութիւն՝ կուի շրջանում՝ հարկադրւած է դիմելու կարուկ ու ծայրայեղ միջոցների, — սա եւս մի անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է, որ բղխում է դրութեան էութիւնից: Բայց բոլշեւիկների բռնութիւնը ու Հայաստանում գործադրւած միջոցների դաժանութիւնը ունեին մի առանձնայատուկ գիծ, որ ամենից աւելի գրգռիչ ու անհանդուրժելի էին, — այն, որ անիմաստ էին բռնութիւնները, աւելորդ ու անսպատակ:

Եթէ բոլշեւիկները առաջին շրջանում ցոյց տային մի քիչ քաղաքական տաքտ (այնչափ, օրինակ, որչափ ունեցան յետազայում), նրանց դրութիւնը միանգամայն ապահովւած կլինէր Հայաստանում: հակադիր ոյժեր, հակառակ հոսանքներ, դաւադրող տարրեր չկային

ասպարիզում: Բայց բօլշեւիկները չհասկացան այդ, որոնքին հակայեղափութիւն այնտեղ, ուր նա չկար ու իրանք իրանց դէմ զինեցին ժողովուրդը:

Փետրւարեան ապստամբութիւնը — բօլշեւիկների գործն էր ամբողջովին, բնական հետեւանք նրանց բռնութիւնների ու՝ մանաւանդ՝ անվերջ բռնադրաւումների, որ քանդում էին ժողովրդական տնտեսութեան վերջի մնացորդները, զրկում էին սովահար մարդկանց վերջի կառը հացից:

Դաշնակցութիւնը ոչ միայն չի կազմակերպել, ոչ միայն չի ցանկացել, այլ եւ հակառակ է եղել ապստամբութեան:

Գիտեմ, որ ապստամբութեան նախօրեակին, մի քանի անհատ դաշնակցականներ, մի քանի դիւղերում (մասնաւորապէս՝ կռտայքում) որոշ մասնակցութիւն են ունեցել նախապատրաստութիւնների մէջ: Բայց սա կուսակցութեան գործը չէր, այլ կուսակցական անհատների: Ապստամբութիւնը բռնկւելուց յետոյ էր միայն, որ կուսակցութիւնը հրապարակ եկաւ: Այս անդամ եւս նա տարւեց մասսայական հոսանքով ու գլուխ անցաւ մի շարժման, որի հեղինակը ինքը չէր:

33. Ապստամբութիւնը դուրս քշեց բօլշեւիկներին Հայաստանի կենտրոնից դէպի ծայրադաւառներ —, դէպի Շարուր ու Ղազախ Անմիջապէս հաստատւեց «Հայրենիքի փրկութեան կօմիտէն», որ իր ձեռն առաւ երկրի իշխանութիւնը ու վարեց կոիւները:

Ամիս ու կէս տեւեց քաղաքացիական պատերազմը:

Մեր շարքերում տարածւած է այն համոզմունքը, թէ ապստամբ ժողովուրդը յաւ կուեց ու եթէ յաջողութիւն չունեցաւ, պարտւեց — պատճառը բօլշեւիկների գերազանցորէն մեծ ոյժն էր: Ես հակառակ կարծիքի եմ: Լաւ կուեցին, իսկապէս հերոսարար կուեցին՝ բօլշեւիկները, իսկ մերոնք վաս կուեցին: Եթէ լաւ կուէին, առաջին իսկ շարաթւայ ընթացքում կջարդէին հակառակորդին թէ՝ Ղամարյուի եւ. թէ՝ Ելենօվկայի հակառներում (հակաբօլշեւիկնեան Վրաստանը դեռ կանգուն էր, դրսից օգնութիւն դեռ չէին սաացել բօլշեւիկները ու իրենց սեփական ոյժը շատ աննշան էր Հայաստանում): Վատ կուեցին ոչ այն պատճառով, իհարկէ, որ չէին ուզում կուել (եթէ չուզենային՝ չէին ապստամբի եւ տեղի չէր ունենայ այն ընդհանուր, անօրինակ խանդավառութիւնը, որին ականատես եղանք Երեւանում, ապստամբութեան առաջին օրերին). այլ այն, պատճառով, որ վստահութիւն չունէին իրանց ոյժերի վրայ, չէին հաւատում յաջողութեան:

Ապստամբութիւնը — ջղացնցում էր, տարրերային, անդիտակից ու անհաշիւ: Բռնկւեց յանկարծակի, մի վայրեկեան յայտ բերեց մեծ ոգեւորութիւն ու ոյժերի լարում. բայց իսկոյն իջաւ, յուսալքւեց, գոլորշիացաւ:

Չեմ ուզում ասեյ, որ եթէ ապստամբները յաւ կուէին, կիորտակէին

Խորհրդային իշխանութիւնը, — ոչ, պարտութիւնը կանխորոշւած էր ու անխուսափելի (մանաւանդ Վրաստանի անկումից յետոյ): Մենք կարող էինք կոտորել Հայաստանում եղած բոլոր բօլշեւիկներին (եւ դժար բան չէր դա, եթէ ապստամբութիւնը մի քիչ կազմակերպւած լինէր): Բայց այնտեղ էր Ռուսաստանն իր Կարմիր բանակով. եւ հայ գիւղացիութիւնը չէր — ոչ էլ Հ. Յաշնակցութիւնը — որ պիտի դիմադրէին նրանց: Ուզում եմ ասել միայն, որ ապստամբութիւնը իր իոկ ներսը կրում էր արդէն պարտութեան սաղմը, որովհետեւ հաւատ չունէր յաջողութեան:

34. Ապրիլի 2ին երր բօլշեւիկները հասել էին արդէն Քանաքէր ու բռնել մայրաքաղաքի վրայ տիրող բարձրութիւնները՝ դատարկեցինք Երեւանը ու Բաշ-Գառնիի վրայով անցանք Դար-Ալագեազ:

Ապստամբների, կուսակցականների ու մարտիկների հետ էր նաև մի ահագին ամրոխ — հազարներով ու հազարներով ահարեկւած մարդիկ, որոնք հաշիւ չէին տալիս իրանց, թէ ո՞ւր են գնում եւ ինչի՞ համար գնում:

Անխուսափելի պարտութիւնը կատարւած փաստ էր արդէն: Այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ յետագայ երկու երեք ամիսների ընթացքում՝ Դար-Ալագեազի ու Զանդեզուրի մէջ՝ պայքար չէր այլեւս, այլ հոգեվարք:

Երեւանի անկումից յետոյ, Լեռնահայաստանի խորհրդացումը՝ օրերի խնդիր էր միայն եւ մեր ներկայութիւնը թերեւս արագացրեց — ասում եմ որոշ վերապահումներով — իրերի բնական ընթացքը:

Մենք կարծում էինք թէ՝ անցնելով Լեռնահայաստան՝ կ'ուժեղացնենք տեղացիներին, մի բան կ'աւելացնենք նրանց դիմադրական կարողութեան վրայ: Հաշւի չէինք առել, որ պարտւած, կազմալուծւած ու նահանջի ճամրան բռնած խումբերը — եւ մանաւանդ սարսափահար ամրոխը կարող են առաջ բերել միայն լքում ու յուսահատութիւն:

Տեղացիները խէթ աչքով նայեցին մեզ, անհիւրընկալ եղան. աւելի գոհ կլինէին, եթէ ամենեւ ին եկած չլինէինք, — մանաւանդ որ ուսում էինք իրանց վերջի պատառ հացը:

Ակամայից շփօթ էինք մացրել տեղական կեանքի մէջ:

Մագել էր մի խուլ հակառակութիւն՝ եկոր ու տեղական իշխանութիւնների միջև: Կազմւում էին, լուծւում, նորից կազմւում ու իրար փոխարինում գանազան անուններ կրող մարմիններ, որոնցից ոչ մէկն էլ իրական իշխանութիւն չէր ներկայացնում:

Մարտական թափը հայում էր ու պակասում օր օրի վրայ: Եկոր զինւորների մի մասը, անօթի ու դժգոհ տեղացիներից, տուն վերադառնալու մասին էր մատծում միայն. տաճկահայ խմբերը (զինւած ու անգէն) ձգաւում էին օր առաջ Արաքսի ափը հասնել ու Պարսկաստան անցներ: Տեղացիները տեսնում էին զօրքերի քայքայւած վիճակը, տիրող անիշխանութիւնը ու կասկածում էին իրանց կատարեալ անզօրութեանը. վրայ՝ շեմքի վրայ կանգնած բօլշեւիկների հանդէպ:

Ամուսն վերջերին դատարկեցինք Զանդեղուրը, Ռամկավար Հանրապետութեան վերջի կայանը:

Հայաստանը խորհրդայնացաւ ամբողջովին:

35. Ո՞րն էր անկախութեան շրջանում կատարած մեր դիւանագիւտական աշխատանքը դրսի աշխարհում (Պոլսում, Եւրոպայում ու Ամերիկայում) եւ ի՞նչ արդիւնք էր տւել այն:

Որովհետեւ այս պատմական ամփոփումը — հակառակ իմ ցանկութեան — երկարացաւ չափից աւելի, կրաւականամ յիշատակերպ երկու ծայրերը միայն — սկիզբն ու վերջը:

1919 թ. գարնան, Պարիզում, Հանրապետութեան պատւիրակութիւնը, Ազգային պատւիրակութեան հետ միասին, ներկայացրեց դաշնակից մեծ պետութիւններին մի յուշագիր՝ մեր պահանջները Խաղաղութեան Համաժողովից:

Հստ այդ յուշագրի, հայ պետութեան սահմանների մէջ պիտի առնեէին.

ա) Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը ընդյայնացրած սահմաններով (Երեւանեան նահանգը ամբողջովին, Ղարսի շրջանը առանց Արդահանի հիւսիսային մասի, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային կէսը, Գանձակ նահանգի հարաւարեւմտեան մասը):

բ) Թիւրքահայաստանի եօթը գիլայէթները (Վան, Բաղէշ, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սերաստիա, Կարին ու Տրարիզոն, դուրս ձգելով միայն Դիարբեքիրի հարաւային ու Սերաստիայի արեւմտեան շրջանները):

գ) Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Ճէպէլ-Բերեքթ ու Ատան՝ Ալեքսանդրեաով):

Մրագրում էր ու պահանջում մի յայնատարած պետութիւն, մի մեծ Հայաստան՝ Սեւ ծովից մինչեւ Միջերկրականը, Ղարաբաղի լեռներից մինչեւ արաբական անապատները:

Ո՞րաեղից ծնունդ առաւ աշխարհակալական այդ ապշեցուցիչ պահանջը:

Ոչ Հայաստանի կառավարութիւնը, ոչ էլ պետական կեանքին ուղղութիւն տւող կուսակցութիւնը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ մտքով անդամ չէին անցկացրել այդպիսի մի ցնորամիտ, տղայական ծրադիր: Ընդհակառակը, մեր պատւիրակութիւնը՝ իրեւ հրահանդ՝ տարել էր Երեւանից շատ համեստ պահանջներ, համապատասխան մեր շատ համեստ կարողութիւնների:

Ի՞նչպէս պատահեց, ուրեմն, որ պատւիրակութիւնը ստորագրեց ու ներկայացրեց «ծովից ծով» պահանջը:

Տարօրինակ ու միանդամայն անհաւատայի կթւի, բայց փաստը այն է, որ հայկական Պարիզը որոշեց այդ եւ մեր Պատւիրակութիւնը պարզապէս տարւեց դաղութներում տիրող հոսանքով, ենթարկւեց դրսի

ազդեցութիւններին ու թոյլ աւեց ահարեկելու իրան — մի բան, որ այնքան ծանօթ է մեզ:

Պատւիրակութեանն ասել էին, որ եթէ չպահանջի այդ հրապուրիչ սահմանները, թուրքահայերը (յանձինս Ազգային պատվիրակութեան) կանչատեն իրանց դատը «Արարատեան» հանրապետութեան դատից ու մեզանից անկախ դիմում կանեն պետութիւններին: Ապա ասել էին վոքք Հայաստանի մանդատը Ամերիկան յանձն չի առնի, իսկ «ծովից ծովինը» կառնի: Եւ որովհետեւ մեր դատը Պետութիւնների առաջ պաշտպաններու համար շատ վտանգաւոր կլինէր երկու տարրեր, իրար հետ պայքարող մարմինների ու երկու տարրեր, իրար հակառակ սահմանային պահանջների գոյութիւնը, ապա որովհետեւ ամերիկան մանդատը՝ մեր մեծագոյն ցանկութիւնն էր ու յաւագոյն յոյսը — ուստի Պատւիրակութիւնը՝ հակառակ ստացած հրահանգների՝ դրեց իր ստորագրութիւնը ու ներկայացրեց յուշագիրը: Իսկ Հայաստանի կառավարութիւնը՝ իր անունից ներկայացւած պահանջի մասին՝ տեղեկութիւն ստացաւ երկու թէ երեք շարաթ յետոյ միայն:

Կրկնում եմ դարձեալ Մեր պատւիրակութիւնը մեղադրելու համար չէ, որ արձանագրում եմ այս զէպքը եւ ոչ էլ ուզում եմ ասել, թէ եթէ այն ժամանակ չափաւորած լինէինք մեր պահանջները, յետագայում տարրեր արդիւնք պիտի ստանայինք: Ոչ, ուզում եմ միայն յիշեցնել մի անգամ եւս, թէ ինչպէս՝ ամենից հիմնական, ամենից մեծարժէք ու ամենից պատասխանառու խնդիրներում իսկ՝ մենք չենք ունեցել մեր հաստատուն կամքը, չենք վարել զործերը ըստ մեր հասկացողութեան, չենք գնացել մեր սեփական ճամփով, այդ թոյլ ենք տւել, որ ուրիշները տանեն մեզ իրանց եաեւից, ուր կամենան:

Պարիզի յուշագիրը շատ ոգեւորեց խակ մտքերը, մանաւանդ գաղութիւններում: Այնպիսի մի մտայնութիւն էր սաեղծւել, որ կարծես գծելով թղթի վրայ պետութեան սահմանները, արդէն աէր ենք դառնել այդ սահմաններին կամ՝ առնեազը՝ անխախտելի իրաւունքներ ենք ձեռք բերել: Այնուհետեւ ամէն մի կասկած յաջողելու մասին թարգմանուում էր իրեւ փոքրհոգութիւն, չափաւոր լինելու ամէն մի տրամադրութիւն՝ իրեւ դաւաճանութիւն եւ ամէն մի հակառակութիւն դրսից՝ իրեւ թշնամութիւն հանդէպ մեր դատի ու իրաւունքների:

Անիմաստ պահանջներին ու չափազանցրած պահանջներին ընականօրէն պիտի հետեւէր դառն հիասթափում:

Սեւրի դաշնագիրը, որ չէր յիշատակում ոչ Կիլիկիա, ոչ Խարբերդ ու ոչ Սվագ (բայց նախատեսնում էր այնպիսի լայն սահմաններ, որոնք թերեւս վեր էին մեր կարողութիւններից) — արդէն այդ իսկ դաշնագիրը առաջ բերեց հիասթափում ու սովորական գանգատներ: Ասում էինք Պետութիւնները անարդար եղան, չգնահատեցին ու չփարձատրեցին մեզ ըստ մեր արժանիքների, կրծատեցին մեր անգինելի իրաւունքները, զրկեցին...

Մի քիչ անցած՝ նոր ու շատ մեծ հիասթափում. Հիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ նահանգների Սենատը մերժեց կտրականօրէն սաանձնել Հայաստանի մանդատը, — այն իսկ մանդատը, որի վրայ այնքա՞ն լոյսեր էինք դրել մենք:

Նախագահ Ռուլսոնի ծրագրած Հայաստանի սահմանները նոյնպէս չբաւարարեցին մեզ, նոր գանդաանների տեղ տւին: Ասում էինք. Նախագահ Ռուլսոնը կարող էր աւելի լրիւ օգտագործել Սեւրի դաշնագիրը ու աւելի մեծ հողեր յատկացնել մեզ:

Բայց եւ այդ նեղ համարւած սահմանները — մի տեսակ կապոյտ թռչուն եղան մեզ համար, անչօշափելի ու անհասաննելի:

Թուրքերը չէին ուզում ճանաչել ոչ Ռուլսոնի վճիռը, ոչ մեր գանդաանները, ոչ Սեւրի դաշնագիրը: Փոխանակ դատարկելու հայկական հողերը, նրանք եռանդօրէն զինում էին ու ամրացնում դիրքերը. իսկ դաշնակից պետութիւնները ոչ մի տրամադրութիւն չէին ցոյց տալիս՝ զէնքի ոյժով ի կարգ հրաւիրելու անհագանդ անդօրացիններին. դեռ հակառակը՝ սիրային ֆլիրտ էին սկսել միլիականների հետ... դաշնակիցները մոռանում էին, կարծես, որ մենք մնացել ենք անբաւարարւած ու իրանց սեփական գործերն էին կարգադրում:

(Յաճախ ասում եմ «մենք», «մեր» առանց ճշտելու գերանունը, որովհետեւ շատ դէպքերում չեմ տարբերում կուսակցութիւնը ժողովրդական գանդւածներից. նոյն հոգերանութիւնը, նոյն անհեռատեսութիւնը, նոյն անդիտակցութիւնը իրականութեան, քաղաքական նոյն տհասութիւնը):

1922 թւականին սկսեց թիւրքահայ դատի հոգեվարքը

Լոնդոնի կոնֆերանսում առաջիանգամ, պաշտօնապէս արտասանկց ու արձանագրւեց Հոտե բառը: Սեւրի դաշնագիրը մոռացւել էր հիմնովին: Այլեւս խօսքը անկախ հայ պետութեան մասին չէր, ոչ իսկ ինքնավար նահանգների, այլ ինչ որ ազդային Հոտե-ի — մի կասկածելի օջախի ուրիշի տան մէջ:

Բայց — ասում էին — սա վերջին գիծումն է, որ արւում է՝ խաղաղութեան սիրոյն համար՝ յամառող Անդօրային: Հոտե-ի պահանջը պարտագիր պիտի լինի թիւրքիայի համար ու ինքը Հոտե-ը՝ անկախ թուրք իշխանութիւնից:

Այսպէս էր արւած Հարցը Մարտ ամսին:

Տարւայ վերջը, Լոզանում, գործը մի քիչ տարբեր ընթացք առաւ Հոտե չառաջադրւեց իրեւ պահանջ, այլ ներկայացրւեց թուրքերի բարեհաճութեան իրեւ բարեկամական խորհուրդ ու խոնարհ խնդիր: Տեղի ունեցաւ մի օպերետային դիալոգ: Թուրքերը՝ միշտ քաղաքավարի ու սիրալիր՝ շատ ցաւեցին, որ պիտի մերժեն բարեկամական խորհուրդը ու առաւել եւ՝ որ հարկադրւած են չյարդելու խնդիրը. Դաշնակից մեծ պետութիւնները մի յուսահատական ժեստ արին. մենք սպառեցինք մեր բռլոր միջոցները, ասինք, արինք ամէն հնարինը, այլեւս

ոչինչ չենք կարող անել խեղճ հայերի համար... ու անցան կուպօնների խնդրին:

Բայց այստեղ հանդէս եկաւ ընկ: Չիչերինը ու Խորհրդային Ռուսաստանի անունից մեծահոգաբար առաջարկեց տեղ տայ թուրքա հայութեան մնացորդներին Ղրիմում, Վոլգայի ափերին ու Սիբիրում:

Պետութիւնը վերածւեց Հոտե-ի, Հոտե-ը վերածւեց գաղութների... Սիբիրում: Սարը մուկ ծնեց — ոչ, սարը երկնեց՝ անասելի տանջանքների մէջ, ցնցւեց հիմքերից, պատառ պատառ եղաւ, արեան հեղեղներ հոսեցրեց արդանդից ու ծնեց ոչինչ, ոչ իսկ մի մուկ:

Այս էր անցեալը:

Եթէ ուզենանք մի բնդհանուր գնահատում անել մեր կատարած շատ ծանր աշխատանքի ու ձեռք բերած արդիւնքների՝ Հանրապետութեան անկախութիւնը հոչակելուց յետոյ, պէտք է ասենք՝ որ պարծենալու շատ բան չունենք. պէտք է ասենք, որ մեզ վիճակւած բեռը — պետութիւն կազմելու ու պետական կեանքը ղեկավարելու գործը — մեր ոյժերից շատ վեր է եղեւ:

Անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ Հայաստանի դրութիւնը եղեւ է բացառիկօրէն ծանր ու մեր աշխատանքի պայմանները՝ բացառիկօրէն անբարեյածող: Բայց անհերքելի է եւ այն — անհերքելի է դոնէ ինձ համար — որ սրա վրայ աւելացել է նաեւ մեր սեփական անկարողութիւնը, պետական դործեր վարելու անձեռնհասութիւնը:

Եթէ ճիշտ է, որ կառավարել՝ ասել է նախատեսել, ապա ուրեմն մենք միանդամայն անպէտք կառավարիչներ ենք եղեւ, որովհետեւ հէնց այդ նախատեսներու ընդունակութիւնն է, որ չենք ունեցել ընաւ:

Մենք շարունակ սխալւած ենք եղեւ մեր հաշիւների մէջ ու շարունակ անակնկալների հանդիպած, անակնկալների միայն մեզ համար, որովհետեւ չենք գիտեցել նախատեսներ:

Մեր ամենամեծ թուլութիւնը այդ է եղեւ:

Ապա չենք ունեցել որոշ ու յատակ գիտակցութիւն մեր անելիքի մասին, չենք ունեցել մի ղեկավարող սկզբունք ու տեսողական, հետեւ հղական սիստեմ, գործել ենք կարծես յանկարծակի ու պատահական ներշնչումների տակ, ատատանել ենք, պատից-պատ ընկել, կէսկուրօրէն շօշափելով ուսներիս տակի հողը:

Զենք ճանաչել ու յաճախ գերագնահատել ենք մեր կարողութեան չափը, չենք հասկացել դժարութիւնների մեծութիւնը, արհամարհել ենք հակառակ ոյժերը եւ թեթեւամտութեան աստիճանի անփոյթ ենք եղեւ մեզ սպառնացող վատանգների հանդէպ:

Կտրուկ ենք եղեւ, ուր պէտք էր ծայրայեղ զգուշութիւն. ու անվճուական այնաեղ, ուր պէտք է կտրուկ լինէինք:

Զենք կարողացել տարրերել պետութիւնը կուսակցութիւնից ու կուսակցական մտայնութիւն ենք մացրել պետական կեանքի մէջ:

Պետական մարդիկ չէինք մենք:

Պակաս անբարեյաջող պայմաններում թերեւս կարողանայինք՝ սխալելով ու քննահարելով հանդերձ՝ գտնել զերջապէս ճամփան, ուներս մի աեղ ամրացնել ու կամաց-կամաց շինել, կարդաւորել պետական շնչքը: Բայց այն սոսկալի պայմանների մէջ՝ մենք չէինք, որ պիտի կարողանայինք — առանց որեւէ յենարանի, միայն մեր ոյժերին թողած — կատարել այդ հերկութեան աշխատանքը:

Թող ոչ ոք չփիրաւորի այս խօսքերից անբարեացակամ մարդու չարախնդութիւն չէ սա, այլ մի պարզ ինքնադնահատում: Զէ՞ որ անկարողների առաջի շարքում՝ ձեր կողքին ու ձեզ հետ միասին՝ եղել եմ եւ ես. են ձեր դործակիցն եմ եղել, ձեզ հետ ու ձեզ չափ պատասխանատու մեր պարտութեան:

Պատասխանատու, ասի... Քաջութիւն չունեմ աւելացնելու, որ մենք ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափով գիտակցել ենք, թէ ինչ մեծ պատասխանատութիւն ենք վերցրել մեզ վրայ՝ ապա նաեւ, թէ ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափերով բարեխիղն ենք եղել մեր պարտականութիւնների հանդէպ... Քաջութիւն չունեմ, որովհետեւ վախենում եմ թէ անարդար լինեմ: Բայց — ո՞վ դիտէ — գուցէ ինձանից աւելի անաչառ մի մարդ այդ էլ ասի ու անիրաւացի չլինի...

Ի՞նչ է ներկան:

Արաքսի ու Սեւանի միջեւ ունենք այսօր մի փոքրիկ Հանրապետութիւն, անունով անկախ, իսկ իրօք՝ վերահաստատող Ռուսական կայսրութեան ինքնավար ծայրագաւառներից մէկը:

Թիւրքահայաստան չկայ — ոչ իրբեւ պետութիւն, ոչ իրբեւ **Խօթե**, ոչ իսկ իրբեւ միջազգային դիւնագիտութեան խնդիրը խնդիրը փակւած է, սպանւած ու թաղւած լոգանում:

Աւելին՝ թիւրքահայաստանում հայ չկայ այլեւս ու չկայ ոչ մի հաւանութիւն, թէ լինելու է այսուհետեւ. թուրքերը պինդ փակել են դռները ու ասպարէզում չկայ, չի երեւում ոչ մի ոյժ, որ հարկադրէր բանարու:

Մօտ մի միլիոն հայ զանում է Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների ներսը. միլիոնից աւելի մնում է գուրսը (Վրաստան, Ազրբէյան, Հիւսիսային Կովկաս, Պարսկաստան, Սիրիա, Պոլիս, Բալքաններ ու ապա՝ աշխարհի ամէն կողմը):

Դրսեցիների մի չնչին մասը միայն կարող է ապաստան գտնել Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Անկախ ժամանակաւոր դժարութիւններից, Հանրապետութեան խիստ նեղ սահմանները թոյլ չեն տալիս:

զանգւածային ներգաղթներ (յատկապէս՝ հայկական վիլայէթներից ազատուած գիւղացիութեան ներգաղթը): Միւս կողմից, պակաս արդեւր չի ներկայացնում նաեւ Անդրկովկասից գուրս գտնուող գաղութային հատածների սօցիալական դէմքը — մենք քաղքենիութիւն, որ տնտեսապէս կապւած է առեւտրական կենտրոնների հետ ու չի կարող՝ սահմանափակ թից աւել՝ ապրուստ գտնել Հայաստանի պէտաղքատ ու աւեր գիւղացիական երկրում:

Ընդհանուր առմամբ՝ դրսեցի հայերը պետական տարր չեն այսօր այ Հայաստանի համար:

Եւ որքան երկար տեւի ներկայ գրութիւնը, այնքան աւելի պիտի խորթանան ու օտարանան, անպէտք դառնան: Դրեւ ազգային տարր, թերեւս մի առ ժամանակ ներկայացնեն որոշ արժէք (Եւ սա մեծապէս կախւած կլինի նրանից, թէ որքան ընդունակ կլինենք կազմակերպւելու՝ ազգային կապն ու գիտակցութիւնը կենդանի պահելու համար գաղութների մէջ): բայց իրբեւ պետական տարր մնում են միայն Հայաստանի հայութիւնը եւ այն խոշոր հաստածները — զլիաւորապէս գիւղացիութիւնը — որ գտնում են Հանրապետութեան դրացի Վրաստանում ու Ազրբէյանում: Սրանց վրայ պիտի յենւի ու սրանց համար հաստատի հայ պետութիւնը:

Գաղութային հայութիւնը — յաւագոյն դէպքում — մնալու է իրբեւ օժանդակող ոյժ (այն էլ շատ համեստ չափերով) ու մի տեսակ պահեստ՝ անորոշ ապադայի համար:

Այսօր հայ քաղաքական մտքի անմիջական հոգատարութեան առարկան պիտի լինի գոյութիւն ունեցող Հանրապետութիւնը՝ նրա մէջ ու նրա շորջ ապրող հայ ժողովուրդը:

Ընդգծում եմ ուժգնորէն այս նախադասութիւնը ու յանձնում ձեր առանձին ուշադրութեան, որովհետեւ սա՛ պիտի լինի մեր ապագայ անելիքի ելակէտը:

“Նչ դիրք պիտի րոնի մեր կուսակցութիւնը այդ Հանրապետութեան, նրա բեժիմի ու կառավարութեան հանդէպ:

Հանրապետութիւնը անկախ չէ, նա կազմում է դաշնակցական Անդրկովկասի ու՝ ապա՝ դաշնակցական Ռուսաստանի մի մասը. փաստորէն՝ մի ինքնավար նահանգ է Հայաստան, Մոսկուայի հսկողութեան ու հրամանատարութեան տակ:

Այս դրութիւնը կարո՞ղ է արդեօք բաւարարել մեր կուսակցութիւնը, սա՞ է արդեօք մեր քաղաքական իդէալը:

«Կարկէ, ոչ:

Վերեւում յիշատակեցի արդէն, որ 1918թ. գարնանը ՀԱԴական ակացութիւնը ակամայ ձայնակցեց Ռուսաստանից անջտաւելու

առաջարկին. մենք հակառակ էինք բաժանման, վախենում էինք բաժանմելոց, ուզում էինք կապւած մնալ Ռուսաստանին. Բայց դա չի նշանակում թէ ձգում չունէինք անկախութեան, թէ վասսալական դրութիւնը մեր իդէալն էր:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, իմ խորին համոզումով, միշտ եղել է ու միշտ մնացել — գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն — հայ քաղաքական ազատա գրաւման մարտիկը, իսկ այդ ազատագրաւման վերջի կայանը — անկախ պետութիւնն է. Մեր կուսակցութեան էութիւնը, գոյութեան իմաստը, պատմական կոչումը, ոյժն ու արժէքը — այդ է եղել ու միայն այդ: Չի եղել ու չկայ ոչ մի իսկական դաշնակցական — ի՞նչ հովերով էլ տարւած լինի նա, ի՞նչ ֆրազէօրդիա էլ ունենայ բերանում — որ ներշնչւած չլինի անկախութեան գաղափարով, աւելի ճիշաբ՝ լեցւած չլինի անկախութեան բնազով: Եւ այդ իմաստով մեր կուսակցութեան սահմանները շատ աւելի ընդարձակ են, կուսակցականների թիւը շատ աւելի մեծ է, քան արձանագրւած է կօմիտէական տեսրակների մէջ:

Այս միաքը ես երկարօրէն զարգացրել եմ անցեալ գարնան «Ճակատամարտի» մէջ եւ այսաեղ իրաւունք չեմ համարում կրկնելու: Ուզում եմ ասել միայն, որ Հայաստանի ներկայ քաղաքական վիճակը — իդէալ չէ ու չի կարող լինել Հ.Յ.Դաշնակցութեան համար:

Անշուշտ, մենք ամենաջերմ կողմնակից ենք եղել (ու այսօր էլ ենք) ֆեղերացիայի եւ գիտենք, որ Հայաստանի պէս մի փոքրիկ պետութիւն այլ կերպ չի կարող ապահովել իր գոյութիւնը: Բայց մենք ուզում ենք այնպիսի ֆեղերացիա, որի մէջ դաշնակցող պետութիւնները մանում են ազատ կամքով ու հաւասար իրաւունքներով: Ռուսաստանի ներկայ ֆեղերացիան այդպես չի կազմւած:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը խորհրդային է: Խորհրդային իրաւակարգը տեսականօրէն ենթադրում է՝ մինչեւ դասակարգերի անդառնայի վերացումը՝ պրոլետարիատի դասակարգային դիկտատուրա: Իսկ իրականապէս՝ այսօրւայ Հայաստանի իշխանութիւնը կօմմունիստական կուսակցութեան դիկտատուրա է:

Կարո՞ղ է բաւարարել մեզ այդ բնոյթի մի իշխանութիւն:
«Կարիէ, ոչ:

Ճիշտ է, որ մենք ինքներս մի անյաջող փորձ ենք արել՝ մեր սեփական դիկտատուրան հաստատելու: Բայց դիկտատուրան (ոչ կուսակցականը, ոչ դասակարգայինը) դաւանանք չէ մեզ համար: Անվագ պետական կեանքի ու վարչական աշխատանքի, թունաւորւած իշխանութեան թոյնով, մենք չկարողացանք դիմադրել գայթակղութեան ու սայթաքւեցանք: Բայց արդէն զգացել էինք մեր սխալը ու նահանջելու հանապարհներ էինք որոնում: Եւ եթէ ուշացնէինք, պիտի տապալէինք անխուսափելիօրէն: Որովհեան ոչ միայն մեր կուսակցական դաւանանքը, այլև ազգային կազմը աննպաստ է, հակառակ է որեւէ դիկտատուրայի: Հայաստանում չկայ ոչ մի դաս կամ շերտ, ոչ մի կուսակցութիւն կամ

խմբակցութիւն, որ կարողանայ՝ իր ոյժերով ու իր վրայ յենւած՝ դիկտատուրա հաստատել: Մեր երկրում կայուն դիկտատուրա կարող է իրականացնել միմիայն դրսի, ոտար ոյժը, բայց ոչ երբեք՝ տեղականը: Մեր երկիրը կարծես յատկապես ստեղծած է դեմոկրատական իրաւակարգի համար եւ պակասում է մի բան միայն՝ քաղաքական դաստիարակութիւն ու պետական կեանքի վարժութիւն: Այդ մեծ պակասը դժարացնում է իսկական ռամկավար կարգեր հաստատելու, բայց չի կարող յենարան դառնալ ներքին դիկտատուրայի համար:

Խորհրդային Դաշնակցութեան, ուրեմն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ սօցիալ-տեսական կեանքը վերաշինուած է (կամ փորձ է արւում վերաշինելու) կօմմունիստական սկզբունքներով:

Համարում ենք մենք հարկաւոր ու օգագար այդպիսի մի քաղաքականութիւն Հայաստանի համար:

Ոչ, չենք համարում:

Եւ սա միանգամայն անկախ նրանից, թէ մեր կուսակցութեան դաւանած սօցիալիզմը ո՞րքան գիտակցւած ու մարտած է, ո՞րքան համապատասխանում է կուսակցական իրական կազմին ու հաւաքական մտայնութեանը: Ես, որ առանց տատանւելու գրում եմ այդ կարուկ «ոչ»ը — իմ աշխարհահայեցողութիւնով ես շատոնցւայ ու անուղղելի կօմմունիստ եմ՝ բայց գիտեմ, որ ոչ միայն կոմմունիստական, այլեւ պարզ սօցիալիստական կարգերը անհանդուրժելի են այսօրւայ Հայաստանի համար:

Հայաստան չի հասունացած սօցիալիզմի համար ու չունի օրյէկտիւ տեեալների այն մինիմումը, որ կարողանար արդարացնել փորձը: Ամէն մի ճիգ այդ ուղղութեամբ կանխօրէն դատապարտած է անյաջողութեան ու յանցանք է՝ յատկապէս հայ աշխատաւորութեան հանդէպ:

Այս խնդրի մասին էլ ընդարձակօրէն դրել եմ անցեալ տարի նոյն «Ճակատամարտի» մէջ: Բաւականանում եմ այս մի քանի կարճ առղերով միայն, վստահ լինելով որ այս կէտում տարածայնութիւն չկայ մեր մէջ:

Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի ո՞չ քաղաքական վիճակը, ո՞չ վարչական ո՞չ էլ ներքին սօցիալ-տեսական քաղաքականութիւնը չեն կարող բաւարարել մեզ: մենք ուրիշ բան ենք ուզում, քան այսօրւայ Հանրապետութիւնը:

Ուրեմն ի՞նչ դիրք պիտի բռնենք այդ Հանրապետութեան, նրա ոեժիմի ու կառավարութեան հանդէպ:

Պարզ ու կարճ պատասխանն է. Պիտի պայքարենք:

Բայց կարճ ու պարզ պատասխանները յաճախ սխալ են լինում, երբ հարցը վերաբերում է բարդ երեւոյթների ու կնճուած

դրութիւնների:

Քաղաքական կուսակցութիւնները գիտական ճեմարաններ չեն, ուր ճեմագութեան^{*} են առնելում ու տեսականօրէն լուծում վերացական խնդիրներ. քաղաքական կուսակցութիւնները կոչում ունեն ոչ թէ տեսութիւններ զարդացնելու (սա օժանդակող աշխատանք է միայն), այլ գործելու եւ գործելու տևալ կօնկրետ պայմանների մէջ:

Երբ հարցը այս հողի վրայ դնենք — ու պէտք է որ դնենք, այլապէս չարաշար սխարած կլինենք — պատասխանը արդէն ուրիշ կլինի:

Պայքարը ենթադրում է մի որոշ նպատակ եւ այդ նպատակին հասնելու համար՝ մատչելի ու արդիւնաւէտ միջոցներ:

Ռոնք են մեր միջոցները եւ ի՞նչ արդիւնք կարող է տալ նրանց գործադրութիւնը:

Եթէ խորհրդային կարգերը ճանաչէին քաղաքացիական ազատութիւններ, մենք՝ իրեւ օպօզիցիա՝ հանդէս կգայինք մամուլի ու հրապարակային ժողովների մէջ, կքննադատէինք խորհուրդների սխալ քաղաքականութիւնը, հասարակական կարծիք կպատրաստէինք, մեր շուրջը համակիրներ կհավաքէինք, կկազմակերպէինք դժգոհ ու ընդդիմադիր տարրերը:

Եթէ խորհրդային կարգերը ճանաչէին նաև քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն, մենք կմասնակցէինք ընարողական պայքարներին, կ'աշխատէինք տեղեր գրաւել խորհուրդներում ու մեր ցանկացած ուղղութիւնները մացնել օրէնսդրութեան ու վարչաձեւի մէջ:

Բայց խորհրդային իշխանութիւնը չի ուզում ճանաչել ոչ քաղաքացիական ազատութիւններ, ոչ էլ քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն — կուսակցական (ասենք՝ դասակարդային) դիկտատուրա է նա: Մենք կարող ենք շատ ցաւել այս առթիւ, գանգատել, բողոքել զայրանաբար բայց դրութիւնը չի փոխւի, փաստը կմնայ փաստ: Իրեւ օրինական օպօզիցիա՝ մենք տեղ չունենք Հայաստանում:

Ասում եմ՝ Հայաստանում, որովհետեւ չեմ ըմբռնում օպօզիցիայի արժէքը Հայաստանից դուրս:

Իհարկէ, դադութներում մենք կարող ենք խօսել ու գրել, ո՞րքան կամենանք ու ի՞նչ կամենանք: Դրա համար հարկաւոր է միայն թուղթ ու տպարան, այսինքն՝ մի քիչ դրամ եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց խորհրդային Հայաստանի համար քանի՝ գրոշի արժէքը ունի ուռմինահայ կամ եղիպատճայ գաղութների հասարակական կարծիքը (ենթադրելով իսկ, թէ այդպիսի կարծիք իրօք կյաջողի ստեղծել):

Գուցէ գաղտնի մացնել մեր տպագրական խօսքը Հայաստան...

Անցեալներում, ցարական րեժիմի տակ, մենք մացնում էինք երկիր «Դրօշակը» եւ ուրիշ հրատարակութիւններ: իսկ այսօր — եթէ չեմ սխալում — սօցիալիստ-յեղափոխականները շարունակում են մացնել

իրասաւան իրանց արտասահմանեան դրականութիւնը: Զդիամ, ի՞նչ յոյսեր ունեն սօցիալիստ-յեղափոխականները եւ ո՞րքան յաջողեցնում են դադանի պրապաղանդը: Բայց, հաշի առնելով մեր իրականութիւնն ու մեր կարուղութիւնը, հարց եմ ատյիս: ի՞նչ նշանակութիւն պիտի ունենան մեր թերթիկները, որ դադանդողի պիտի կարդայ մի քանի հարիւր մարդ՝ հանդէպահ այն հականութեան, որով բոլշևիկները հեղեղում են երկիրը: Վախենում եմ, որ մեր փորձի միակ հետեւանքը յինի այդ մի քանի հարիւր մարդու կեանքի կամ ազատութեան գուանդումը եւ ուրիշ ոչինչ:

Իսկ որ ամենից կարեւորն է՝ դադանի պրապաղանդի համար հարկաւոր են շատ որոշ, կարուկ, հեշտ բմրոնելի ու զանգւածներին ողերելու ընդունակ բանաձեւեր — մի քան, որ մենք չունենք, չենք կարող ունենար:

Այս առթիւ՝ մի քիչ յետոյ:

Թերեւս կարելի լինի համաձայնութեան դայ բոլշևիկների հետ:

Տարօրինակ է թւում, բայց փաստ է որ այդ միաքը — կամ այդ միամտութիւնը — ունեցել ենք անցեալում ու փորձ ենք արել կուսակցորէն դաշնակցել բոլշևիկների հետ: Տարօրինակ է թւում, որովհեաեւ դա ասել է պարզապէս շհասկանալ բոլշևիզմի էութիւնը: Բոլշևիզմը միահեծան է, ինքնակայ ով իր մէջը չէ (կամ քաղաքականօրէն բացարձակապէս չեղոք չէ), իր գէմ է արդէն Ապա մի մոռանաք, որ բոլշևիկների աշքում մենք մանր-բաղքենիական կուսակցութիւն ենք (մի քան որ, իմ կարծիքով, ոչ արատ է, ոչ էլ հեռու նշանաբարութիւնից, եթէ հաշի առնելու լինենք ոչ թէ մեր ծրագիրն ու անհատ զեկավարների աշխարհահայեցողութիւնը, այլ կուսակցութեան իրական կազմն ու նրա հաւաքական մաայնութիւնը): Եւ եթէ բոլշևիկների համար անհանդուրժելի են մարքսիստմէնչեւիկները ու սօցիալիստ-յեղափոխականները, բնական է որ էլ աւելի անհանդուրժելի լինի ՀՅԴ Հայաստանիցութիւնը:

Յանուն ինչի ու ի՞նչ նպատակներով պիտի դաշնակցեն մեզ հետ բոլշևիկները:

Մենք սիրում ենք հաւատացնել ի՛ մեզ, ե՛ ուրիշներին, թէ առանց մեր գործակցութեան բոլշևիկները չպիտի կարողանան կառավարել Հայաստան: Ինչի՝ վրայ ենք հիմնում այս սպառնալիքը եւ ինչու բոլշևիկները պիտի հաւատացներ, թէ իրօք մենք այդքան պէտք ենք իրանց: Ահա երկու տարի է, որ մենք արտորւած ենք Հայաստանից կամ խեղդւած Հայաստանի մէջ: Ի՞նչ դարութիւնների են հանդիպել բոլշևիկները, որ դոյլութիւն չէին ունենալ կամ վերացւած կլինէին, եթէ մենք իրանց հետ լինէինք: Ինձ յայտնի չեն այդ կարգի դարձրութիւնները արամագիր եմ կարծելու, թէ իսկ էլ չեն եղեք:

Կասկած չկայ, որ իրեւ սոսկ քաղաքացիներ, մենք ներկայացնում

ենք որոշ արժէք բայց ո՞ր քաղաքական կուսակցութիւնը կամ ո՞ր կառավարութիւնը չեղւել է իր քաղաքական գծից ու դաշնակցել հակառակորդի հետ՝ մի քանի հարիւր քաղաքացիներ շահելու համար...

Յամենայն դէպս — իրաւացի թէ անիրաւացի, խելքի շատութիւնից թէ խելքի պակասութիւնից — փաստն այն է, որ բօլելիկները չեն ուզում ճանաչել մեր կարեւորութիւնը, չեն որոնում ու չեն ընդունում մեր գործակցութիւնը:

Փորձեր արել ենք արդէն ու մերժում ենք ստացեք նորից փորձել՝ ոչ միայն պարապ ու ապարդիւն, այլ եւ անվայել բան կլինէր: Պարապ ու ապարդիւն, որովհետեւ եթէ մէկ կամ երկու տարի առաջ պէտք չենք եղել բօլելիկներին, այսօր է՛լ աւելի պէտք չենք անվայել, որովհետեւ կայ արժանապատութեան մի սահման, որից չի կարող անցնել կուսակցութիւնը եւ մուրացիկի դեր ստանձներ:

Մնում է իլլեգալ, գաղտնի, դաւադրական կամ — աւելի լայն չափերով — յեղափոխական աշխատանք:

Զէ՞ որ մենք հալածւած էինք նաև Յարական ու Մուլթանական կառավարութիւններից: Այժմ չե՞նք կարող անել խորհրդացին Հայաստանում նոյնը, ինչ անում էինք աարիներ շարունակ Տաճկահայատանում:

Կարող ենք, իհարկէ:

Կարող ենք մի բուն դնել պարսկական Ղարադաղում (ինչպէս մի ժամանակ բուն էինք գրել Սալմաստի մէջ) ու այստեղից զէնք ու մարդ անցկացնել Արաքսի միւս ափը: Կարող ենք գաղտնի կապեր հաստատել ու զինւած խմբեր պահէն պահում էինք Սասունի լեռներում կամ Շատախի ձորերում: Կարող ենք՝ դժարամատչելի վայրերում՝ ապստամբեցնել մի քանի գիւղ, դուրս քչել կամ կոտորել այնտեղի կօմմունիստներին: Ապա կարող ենք աղմկալի ցոյցեր անել Երեւանի իսկ մէջ — օրինակ՝ գրաւել մի քանի ժամով որեւէ պետական հիմնարկութիւն, ինչպէս մի ժամանակ դրաւեցինք Օսմանեան բանկը: Կարող ենք պայթեցնել այս կամ այն շէնքը: Կարող ենք կազմակերպել ու կատարել անհատական սպանութիւններ, կոտորել մի քանի բօլելիկ, ինչպէս կոտորել ենք սուլթանական ու ցարական պաշտօնեաններին: Կարող ենք ոռումք պայթեցնել Մեասնիկեանի կամ Լուկաշինի — կամ չգիտեմ ո՞ւմ — ոտների տակ, ինչպէս Երդիկդէօշքում պայթեցրել ենք սուլթան Արդուլ Համիդի ոտների տակ...

Այդ բոլորը կարող ենք անել, — կարծում եմ թէ կարող ենք անել:

Հարց է ծագում միայն, թէ ի՞նչ յոյսերով կամ ի՞նչ նպաստակով անենք:

Երբ ցոյցեր էինք անում թիւրքիայում, կարծում էինք թէ այդպիսով կհրաւիրենք մեր վրայ մեծ պետութիւնների բարեացակամ ուշադրութիւնը ու կհարկադրենք միջամտելու մեր օգտին: Այժմ մենք

գիտենք այդ միջամտութեան իսկական արժէքը ու թում է ինձ, թէ նոր փորձեր անելու կարիք չունենք այլեւս: Եթէ բարեխնամ Եւրոպան չուզեց կամ չկարողացավ օդնել մեզ թիւրքիայում, դժար չէ հասկանալ, որ է՛լ աւելի չպիտի ուզենայ կամ չպիտի կարողանայ օդնել թուսաստանում:

Ահարեկման սիստեմը՝ իբրեւ անհատներին զսպելու միջոց թերեւս ունէր որոշ նշանակութիւն, երբ գործ ունէինք քուրդ դերերեւիների կամ ցարական չինովնիկների հետ: Բայց պիտի ընդունենք որ բօլելիկները մի քիչ աարբեր խմորի մարդիկ են: Եթէ փոխար արձակման խնդիր դրւելու լինի, բօլելիկները մեզանից ետ չեն առաջ, դեռ մի երկու քայլ էլ առաջ կերթան: այնտեղ, ուր մենք փորձ կառւենք ահարեկել անհատներ, նրանք կահարեկեն ամբողջ զանգւածներ:

Կարո՞ղ ենք խոսվութիւններին այնպիսի ծաւալ տալ, որ վերած են քաղաքացիական պատերազմի:

Շատ անհաւանական է: Բայց — վերջիվերջոյ — սա էլ անկարելի բան չէ: Եթէ լրջօրէն մտադրւենք, շատ աշխատենք ու միջոցների առաջ կանդ չառնենք — թերեւս կարողանանք:

Բայց ինչի՞ն համար:

Կարո՞ղ ենք յուսալ, թէ զէնքով դուրս կքշենք Հայաստանից բօլելիկներին, երբ նրանք կանգուն են Ռուսաստանում եւ երբ մենք մեր թիկունքում ունենք բօլելիկների դաշնակից միլիական թիւրքիան:

Զեմ կարծում, թէ այսօր դանւի մեր մէջ մէկը, որ այդքան միամիտ մասձողութիւն ունենայ: Վաղաքացիական կուիւր — եթէ ծաղի էլ — պիտի վերջանայ մեր պարտութիւնով: Բօլելիկմը Հայկական ուսմիւնքն չէ եւ Հայաստանում չէ, որ պիտի աապարւի (եթէ միայն տապարւելու է): Հայկական բօլելիկմը — շարունակութիւնն է ու մի փոքրիկ մասը ռուսական բօլելիկմի: քանի Մոսկվայում ծածանում է կարմիր դրօշակը, նա ծածանելու է անխուսափելիօրէն նաև Երեւանում: 1918 թւականին մենք կարող էինք, իրաւունք ունէինք այլ կերպ մտածերու: այսօր այդ իրաւունքը չունենք:

Բայց չէ՞ որ բօլելիկմը ունի անհաշտ հակառակորդներ նաև Ռուսաստանում ու խորհրդացին ուրիշ ծայրագաւառներում՝ հենց մեր հարեւան Վրաստանում ու Ազրբյանում: Բնական չէ՞ր լինի, որ մենք դաշնակցէինք այս դժունների հետ ու սրանց հետ միասին, ընդհանուր ոյժերով, փորձէինք խորտակել կօմմունիստների դիկտատուրան:

Շատ բնական կլինէր: Բայց հենց ա՛յդ է, որ չպիտի անենք:

Հայ ժողովուրդը շատ է տուժած, շատ է յոդնած ու ուժասպառ: Իրաւունք չունենք նոր փորձանքների մէջ ձգելու նրան, նոր պատահարների ենթակելու, նոր գոհարերութիւններ պահանջելու: Եղածը բաւական է, կարծէմ: Հակաբօլելիկեան Ռուսաստանը թող առանց մեզ վարի իր պայքարը խորհուրդների դէմ: Մենք չկանք: Հայ ժողովուրդը կատարեալ իրաւունք ունի մի բոպէ շունչ քաշելու ու իր

վէրքերը բուժելու մասին մտածելու: Խոկ եթէ քէկը չուզեց ճանաշել մեր այդ իրաւունքը, չհաւանեց բոնած դիրքին — թող չհաւանի:

Մի քայլ էլ առաջ գնամ, որպէսզի միտքս լրիւ պարզած լինեմ:

Ես ինձ հարց եմ տալիս. Եթէ — ինչ որ հրաշքով — ինձանից ու միայն ինձանից կախւած լինէր բոլշեւիկների գոյութիւնը Հայաստանում, եթէ բաւական լինէր իմ մի մատիշ շարժումը, որպէսզի բոլշեւիկները մի ակնթարթում անհետանալին մեր երկրից — կանչի արդեօք այդ շարժումը: Ու պատասխանում եմ առանց տատանւելու: ոչ, չէի անի: Ոչ միայն չէի անի, այլեւ ձեռս կերպէի, որպէսզի երազիս մէջն անգամ՝ պատահաբար կամ սխալմամբ չանեմ այդ շատ վանդաւոր շարժումը:

Բոլշեւիկները՝ քաղաքական ներկայ պայմանների մէջ՝ պէտք են Հայաստանին եւ չկայ մի ուրիշ ոյժ, որ կարողանար փոխարինել նրանց — ահա՛ ճշմարտութիւնը:

Մեր պետական կեանքի առաջի օրերից խոկ մենք լաւ հասկանում էինք, որ Հայաստանի պէս մի փոքրիկ, աղքատ, աւերւած ու աշխարհից կարւած պետութիւն, չի կարող իրօք անկախ ու ինքնակալ լինել, որ հարկաւոր է մի նեցուկ, մի դրսի ոյժ, որի վրայ նա կարողանայ լինել — գոնչ իր գոյութեան առաջին շրջանում, մինչեւ կազմակերպւելու ոյժերը հաւաքելը:

Այդպիսի մի նեցուկ մենք որոնեցինք հեռաւոր Ամերիկայում, ապա Եւրոպայում: Արդիւնքը գիտէք: Եթէ երկու երեք տարի առաջ դեռ կարող էինք որոշ յոյսեր ունենալ, այսօր այդ կարգի յոյսեր չկան այլեւս ու յամառելը՝ յանցաւոր միամտութիւն կլինէր մեր կողմից:

Չգիտեմ, ինչ անակնկալների առաջ է դնելու մեզ հեռաւոր ու անյայտ ապագան. բայց ներկան ու այսօրւանից տեսանելի ապագան՝ պարզ է միանգամայն: Մեզ համար երկու իրական ոյժ կայ այսօր, որ հաշւի պիտի առնւեն. Ծուսաստանն ու Թիւրքիան: Իրերի բերմամբ մեր երկիրը այսօր ուստական օրրիաի մէջ է ու՝ խոշոր չափերով՝ ապահովւած թիւրքիայից: Եթէ վերացւի ուստական հեղեմօնիան, նրան անխուսափելիօրէն պիտի փոխարինի թուրք-թաթարական հեղեմօնիան:

Ծուսաստանը կամ թիւրքիան, բոլշեւիկները կամ միլիիականները — ուրիշ ընտրութիւն չունենք անելու:

Եւ երբ կանգնած ենք այդպիսի ալտերնատիւ առջեւ, տատանումներ՝ թւում է ինձ աեղի չպիտի ունենան. իհարկէ, Ծուսաստանը եւ ոչ թիւրքիան, իհարկէ, բոլշեւիկները եւ ոչ միլիիականները:

Եթէ ընտրութիւնը այդքան սահմանափակ չլինէր, մենք շատ առարկութիւններ կ'ունենայինք անելու Ծուսաստանի դէմ առհասարակ ու բոլշեւիկյան ոեժիմի դէմ յատկապէս: Բայց մեր երկրի դժբաղտ աշխարհագրական դիրքը կապում է մեր ձեռներն ու ոտները:

Հայաստան պէտք ունի բոլշեւիկներին, որովհետեւ պէտք ունի Ծուսաստանին:

Չը գիտեմ, ինչ է լինելու վաղը (կարծում եմ, թէ շատ էլ չպիտի տարրերի այսօրւանից): բայց այսօր Ծուսաստանի տէրը՝ բոլշեւիկներն են: Այսօր Ծուսաստանի բարեցակամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ունենալու համար, Հայաստան ինքը խորհրդային պիտի լինի: Ուրիշ ելք չկայ — ես դոնչ չեմ տեսնում:

Եւ այս մտքով է ահա, որ ասի վերեւում, թէ մենք լօգունդներ չունենք Հայաստանում հակաբօլշեւիկեան գաղանի պրօպագանդ անելու համար:

Նոյն հարցը, մի քիչ տարրեր ձեւով, դնեմ անցեալի վերաբերմամբ: Բոլշեւիկների Հայաստան գալը արդեօք դժբաղտութիւն էր մեր երկրի համար:

Հարցը կարող է թւել շատ անսպասելի դաշնակցականի բերանում: մենք վաղուց արդէն տևել ենք մեր պատասխանը եւ բոլշեւիկների օդտին չի եղել այն: Բայց մի անգամ էլ մտածենք ու աշխատենք չտարւել կուսակցական նեղարառութիւնով:

Կրկնել չեմ ուզում, թէ ո՞ր աստիճանի անհամապատասխան է խորհրդային ոեժիմը Հայաստանի իրական պահանջներին: այս խնդիրը ինձ համար չի վերցնում ոչ մի վէճ:

Ապա գիտեմ ու շատ լաւ յիշում եմ, թէ ինչե՛ր արին բոլշեւիկները Հայաստանում — խօսք այն երկու ու կէս ամսւայ մասին է (Դեկտ. 1920 թ. - Փետրւար 1921 թ.), երբ եղել եմ Հայաստանում: Գիտեմ ու յիշում եմ, թէ ո՞րքան մարդիկ են տուժել եւ թէ տուժողների առաջին շարքերում եղել ենք մենք, դաշնակցականներս: Հէնց ե՛ս անհատապէս եւ ձեզանից շատերը — ենթարկւած ենք եղել ամենածանը հայածանքների, տուժել ենք չարաշար:

Նկատեմ անցողակի, որ պէտք չէ մոռանանք այս խիստ կարեւոր հանգամանքը ու զգոյշ պիտի լինենք մեր եզրակացութիւնների մէջ: իբրեւ տուժող կողմ, մենք բնակնօրէն տրամադրւած ենք միայն վատր տեսնելու եւ այդ վատր չափազանցնելու...

Երբ ես մտարերում եմ այն դրութիւնը, որի մէջ էինք 1920 թ. Նոյեմբերին, ու ապա հարց եմ տալիս ինձ: աւելի լա՞ւ կլինէր արդեօք, եթէ բոլշեւիկները այն ժամանակ չմտնէին Հայաստան ու թողնէին երկիրը իր բաղտին, մեր իշխանութեան տակ — պատասխանս բացասական է լինում: ոչ, աւելի լաւ չէր լինի, աւելի վատ կլինէր:

Արդէն այն ժամանակ էլ հասկանում էինք մեր դրութեան անելանելիութիւնը եւ սա՛ էր պատճառը, որ Հայաստանի դոները լայն բաց արինք բոլշեւիկների առջեւ:

Վերեւում ասի, որ մեր յոյսերը չարդարացան: ոչ քաղաքական, ոչ էլ տնտեսական օգնութիւն չստացանք Ծուսաստանից (խօսքս դարձեալ առաջին շրջանի մասին է): Օրինակ՝ թիւրքիայի դէմ բոլշեւիկները չպաշտպանեցին Հայաստանը ու իրանց ստորագրութիւնով հաստատեցին

Այսանդրովովի գաշնագիրը, որ մենք ստիպւած էինք կնքել բնաջնջման սպառնալիքի տակ: Այս այսպէս է: Բայց կյարգէին արդեօք թուրքերը նոյն գաշնագիրը ու՝ զանազան պատրւակների տակ, որ դժար չէր յօրինել՝ նոր ունաձութիւններ չէին անի: արդեօք, եթէ բոլշևիկները եկած չինէին ու մենք մենակ մնացած լինէինք իրանց գէմ:

Ի՞նչ պիտի անէինք մենք այդպիսի ունաձութիւնների դէպքում — մենք, որ պարտւած ու ուժասպառ էինք, կորցրել էինք ամէն հեղինակութիւն թէ՛ երկրից դուրս եւ թէ՛ երկրի ներսու:

1920 թ. աշնան վերջերը մենք՝ իրրեւ կառավարութիւն ու իրրեւ կուսակցութիւն՝ սպառել էինք մեր բոլոր ոյժերը, ընկել էինք անելի մէջ: Եւ եթէ բոլշևիկները ուշանային, մենք պիտի կանչէինք իրանց, որովհետեւ ինքներս անզօր էինք արդէն, իսկ երկրում չկար մի այլ ոյժ, որ այն օրերին կարողանար փոխարինել մեզ:

Տեսէք հետեւանքները:

Երկու տարի ու կէս կառավարեցինք մենք երկիրը. մօտ երկու ու կէս տարի է, որ կառավարում են բոլշևիկները:

Մենք ունեցանք պատերազմներ՝ Վրաստանի, Ազրբեյջանի ու Թիւրքիայի դէմ: Բոլշևիկները պատերազմ չունեցան: Մենք ունեցանք անընդհատ ու բազմաթիւ ներքին կոիւներ՝ Աղբարա, Զօդ, Զանդի-Բազար, Վեդի-Բազար, Միլիի ձորերը, Շարուր, Նախիջեւան, Զանդեզուր. բոլշևիկները ներքին կոիւներ չունեցան, բացի վեճարւարեան ապստամբութեան հետ կից կոիւները: Մենք շարունակ պահում էինք երկիրը զէնքի տակ, անընդհատ կոիւների մէջ, զբաղեցրել էինք բոլոր աշխատաւոր ձեռները պատերազմի դաշտերում, մինչդեռ ամենամեծ կարիք ունէինք շինարար աշխատանքների: բոլշևիկները պատեցին ժողովուրդը այդ աղէտից, այդ անապանելի ծանր բեռից:

Մեր ժամանակ ժողովուրդը կոտորում էր կամ հիւծում սովից: Մենք աւերեցինք այնպիսի հացառատ վայրեր, ինչպիսի են Շարուրն ու Վեդին, այնպիսի անասնառատ վայր, ինչպիսին է Աղբարան — աւերեցինք առանց օգտեւելու հարստութիւններից: 1920 թւականի բերքը — միակ առատ բերքը, որ պիտի ունենայինք սով-տարիներից յետոյ — տւինք (ուրիշ շատ հարստութիւնների հետ միասին) Քեազիմ Կարարեքիր փաշայի բանակին: Իսկ այսօր լսում եմ, թէ Հայաստան կշտացել է, ամարեա կարքի չունի հացի: Եւ հաւատում եմ. չէ՞ որ ժողովուրդը ամանակ ունեցաւ ցանելու եւ կասելու:

Մենք շատ աշխատեցինք, բայց չկարողացանք վերահստատել քիչ-շատ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն դրսի աշխարհի հետ, Անդրկով-կասեան երկաթուղիները փաստօրէն փակ մնացին մեզ համար: Բոլշևիկները բացին ճամփաները. Զուլֆայի վրայով այսօր Երեւանը հաղորդակցութեան մէջ է պարսկական Ատրպատականի հետ, Բագրի վրայով՝ արեւելան Ռուսաստանի ու Անդրկասպեան երկիրների հետ, Բաթումի վրայով՝ Հարաւային Ռուսաստանի ու Եւրոպայի հետ:

Մեր ժամանակ Հայաստան կուրացել էր մթութեան մէջ, արեւը մայր մտնելուց կէս ժամ յետոյ դադարում էր ամէն շարժում ու աշխատանք, որովհետեւ լուսաւորելու նիւթեր չունէինք. բոլշևիկները առատ կերոսին բերին Բաղւից ու ազատեցին երկիրը խաւարի գերիութիւնից...

Անշուշտ, շատ բան չէ այս ամէնը բայց չէ՞ որ այդ քիչն էլ մենք չկարողացանք անել:

Բօլշևիկները պէտք էին ու այսօր էլ պէտք են Հայաստանին:

Բայց եւ այնպէս, բօլշևիկնեան սիստեմը՝ իր ամրող էութեամբ՝ անընդունելի է մեզ համար:

Ի՞նչ անենք ուրեմն:

Գուցէ պայքարենք դրսից:

Սա կարող էր ունենալ որոշ արժէք՝ ներսում կատարող բացայացամ կամ զաղտնի պայքարին ոյժ տալու համար. իսկ առանց այդ պայմանի, ո՞ւմ կամ ինչի՞ է պէտք մեր դրսի վայնասունը:

Այսօր Եւրոպական քաղաքները լեցուն են ամէն դոյնի ոռւս էմիգրանտներվ, մեզ պէտք կեանքից դուրս ձգւած մարդկանցով (մօնարքիստներից սկսած մինչեւ սօցիալիստ-յեղափոխականները): Սրանք բազմաթիւ թերթեր են հրատարակում, դրքեր՝ են գրում, միամինդներ կազմում, կոչեր անում, բողոքում, սպառնում ու հայնոյում, հայհոյում բոլշևիկներին...

Ես չգիտեմ մի ուրիշ «գործ», որ այնքան պարապ ու այնքան ողորմելի լինէր, որքան սրանց արածն է:

Այս բառային որոտ-կայծակներով՝ պիտի խորտակեն խորհուրդների ոյժը, պայթեցնեն ժողովուրդները, չէ-կաների գլուխը կտրեն...

Սա պայքար չէ, այլ անճարակութեան մի խայտառակ ցուցադրութիւն: Բօլշևիկի դէմ կուողը՝ ներսից պիտի զարնի, որպէսզի հարւածը տեղը հասնի. իսկ պատսպարեն սահմանի ետեւը ու ապահով հեռաւորութիւնից բոռւնցք ցոյց տալ — սա մի ժեստ է, որ յամենայն դէպս վայել չէ Հ.Յ.Դաշնակցութեան:

Մեր մէջ կան մարդիկ, որոնք կարծում են թէ՝ մնալով քաղաքականապէս հակառակ բանակում, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը դրսից պիտի օժանդակի Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան:

Ի՞նչպէս:

Պիտի կազմակերպի — համաջակցի կազմակերպելու — զանազան առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ, որ ապրանք մտցնեն Հայաստան, այնտեղի հում նիւթը վաճառքի հանեն արտասահման շուկաները, արհեստանոցներ ու գործարաններ հիմնեն երկրում, հողեր ոռոգեն, գիւղատնտեսական մշակոյթի կատա-

բելագործած ձեւերու մեքենաներ ներմուծեն եւ այլն:

Մի կողմ թողնելով այն խնդիրը, թէ ո՞րքան մենք՝ իրրեւ կուսակցութիւն՝ ձեռնահաս ենք այդ կարգի առեւտրա-արդիւնաբերական կամ ինամատարական-բարեգործական գործունէութեան եւ թէ արդեօք մեր միջամտութիւնը ցանկալի է գործի յաջողութեան տեսակէտից, հարց եմ տալիս կարող է արդեօք մի քաղաքական կուսակցութիւն ծրագրել իր համար այդպիսի աշխատանք: Կընդունէք, կարծեմ, որ չի կարող, որ դա իր բանը չէ. ծրագիր ու գործունէութիւն չէ դա քաղաքական կուսակցութեան համար, այլ պարզ ինքնաժխտում:

Եթէ ՀՅ. Դաշնակցութիւնը, այդ համփի վրայ կանգի, այդ ուղղութեամբ գնայ, — նա արդէն յայտարած կլինի, որ կորցրել է իր raison d'être-ը:

Առեւտուրը պէտք է թողնել առեւտրականներին, արդիւնաբերութիւնը՝ արդիւնաբերողներին, բարեգործութիւնը՝ բարեգործական հաստատութիւններին: Դաշնակցութիւնը ուրիշ բան պիտի անի, եթէ միայն ունի մի բան անելու:

Եթէ ունի անելու...

Երկրի ներսը՝ կուսակցորէն՝ ոչ կարող ենք գործակցել բօլցեւիկների պետական աշխատանքին, ոչ էլ օրինական օպօզիցիա կազմել, որքան էլ ցանկանանք մէկը կամ միւսը:

Ստորերկրեալ, դաւադրական գործունէութիւն չպիտի ունենանք, խորհրդային իշխանութիւնը պայթեցնելու վորձեր չպիտի ցանկանանք անել, եթէ նոյն իսկ կարողանանք:

Խօսքով պայքարել դրսից ու զազութներում հակարօլեւիկեան պրօպագանդ անել, երբ ներսից պայթեցնելու մտադրութիւն չունենք եւ երբ դրսի խօսքը չի լսելու երկրում — անիմաստ ու անվայել բան է:

Աշխատակցել դրսից Հայաստանի տնտեսական վերաշխութեան, առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ կազմել — դա քաղաքական կուսակցութեան դործը չէ:

Ի՞նչ անել ուրեմն:

Ահա այստեղ է, որ պիտի ասեմ այն շատ ծանր խօսքը, որ՝ զիտեմ՝ վրդովեցնելու է ձեզ, բայց որը պէտք է ասի վերջապէս եւ ասի պարզօրէն, առանց քողարկումների ու մեղմացումների:

ՀՅ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս:

Մեր կուսակցութիւնը արել է արդէն իր ամրող անելիքը ու սպառել է իրան: Կեանքի նոր պայմանները առաջադրում են հրամայօրէն նոր պահանջներ: այդ նոր պահանջներին մենք անբնդունակ ենք պատասխան տալու, ուրեմն պիտի թողնենք ասպարեզը մեզանից աւելի կարողներին:

Հարկ կայ արդեօք մէկ անդամ եւս յիշեցնելու, թէ որո՞նք են նոր

պայմանները: Ահաւ ասիկ:

Թիւրքահայաստան չկայ այլեւս: Եւ րոպական մեծ պետութիւնները յիւրեւ են մեր դատը: Հայ ժողովուրդի մի կէսը կոտորւած է կամ ցրւած աշխարհի չորս կողմը: Միւս կէսը տնաւեր է ու արիւնաքամ, կարօտ երկար հանդստի: Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ իրրեւ մի ինքնավար նահանգ՝ կցւած է ինորհրդային Ռուսաստանին: բաժանել մեր պետութիւնը Ռուսաստանից չենք կարող, եթէ նոյնիսկ ցանկանանք չպիտի ցանկանանք, եթէ նոյնիսկ կարողանանք: Կուսակցութիւնը պարաւած է ու կորցրած իր հեղինակութիւնը, երկրից զուրս է արւած, չի կարող վերադառնալ տուն, իսկ զազութներում գործ չունի անելու:

Այս է այսօրւայ կացութիւնը:

Կուսակցութիւնը չի կարող ասել: «Որովհետեւ կամ, ուրեմն մի գործ պիտի ստեղծեմ ինձ համար — ի՞նչ գործ էլ լինի»: Տրամաբանական սխալ է, այդ «որովհետեւի» ու «ուրեմնի» դասաւորութիւնը, նախաղասութիւնը պէտք է կազմել ճիշտ հակառակ ձեւով: որովհետեւ բան չունեմ անելու, ուրեմն չպիտի լինեմ: Գործը չէ կուսակցութեան համար, այլ կուսակցութիւնն է գործի համար եւ այնտեղ, ուր չկայ կուսակցական գործ, չի կարող լինել կուսակցութիւն:

Ասի, որ Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս: Սխալ արտայայտւեցի, ունի մի վերջին անելիք, մի զերազոյն պարտականութիւն՝ հանդէպ հայ քաղաքական դատի ու հանդէպ իր սեփական անցեալի: պէտք է իր իսկ որոշումով՝ դիմականօրէն վերջ դնի իր գոյութեանը:

Ինքնասպանութիւն է առաջարկածս, այո՞ւ:

Բայց լինում են զրութիւններ, որոնցից միակ պատուաւոր ելքը՝ ինքնասպանութիւնն է: Մեր կուսակցութիւնը այդ զրութեան մէջ է:

Իսկապէս, այդ պիտի անէինը սրանից զեռ չորս-հինգ տարի առաջ: Երբ՝ 1918թ. յունիսին՝ ստորադրեցինք Բաթումի դաշնագիրը, որով հրապարակ էր իջնում ու միւս պետութիւնների կողքին իր համեստ տեղը զրաւում Հայ անկախ կետութիւնը եւ երբ՝ նոյն թւականը օգոստոսին՝ բացինք Հայ Խորհրդարանը, որով նորածին պետութիւնը իրական ձեւ ու մարմին էր ստանում — ահա այն ժամանակ արդէն մենք պիտի կազմալուծէինք ու տեղ տայինք նոր քաղաքական խմբակցութիւնների: մեր պատմական միսիան վերջադած էր արդէն: Եւ ի՞նչ զեղեցիկ գախճան կլինէր դա՝ մեր քառորդդարեան կեանքին, սեր երկար ու զժար աշխատանքին, արիւնալի պայքարին ու ահույի զոհարերութիւններին վերջականացնելու համար:

Բայց այն օրերին մենք չհասկացանք, թէ կուսակցութեան գործը վերջացած է, թէ պատմութիւնը մտնում է նոր փուլի մէջ եւ թէ այդ նոր փուլի համար հարկաւոր է ոյտերի նոր դասաւորում: Չը հասկացանք, բայցութիւն չունեցանք հասկանալու:

Թերեւս ներելի է, որ 4-5 ամրի առաջ, այն եռուզեռի մէջ, մենք, չդիմացանք մեր անելիքը: Բայց այսօր՝ զրութիւնը չուն առ ելի պարզ է

կեանքի պահանջը՝ շատ աւելի հրամայական։ Չտեսնել իրականութիւնը այսօր՝ կնշանակէր կոյր լինել երկու աչքով։ Եւ եթէ այսօր էլ վճռականութիւն չունենանք՝ առաջներս անփառունակ հոգեվարք է ու քայքայում։

Կուսակցութիւնները կենդանի են միայն գործով ու միայն գործի մէջ։ Երբ գործ չկայ կամ փոխարինում է սուրբութառով՝ մահը անխուսափելի է։

ՀՅ. Դաշնակցութիւնը՝ իր կեանքը փրկելու ու յետագայ գոյութիւնը արդարացնելու համար՝ ունի այսօր մի միջոց միայն. պայքար բոլշևիզմի դէմ, գործօն ու անողոք պայքար երկրի ներսը, պայքար ամէն կարգի զէնքով ու ամէն հնարին միջոցներով, առանց խարութեան։ Ուրիշ գործ չկայ։

Այս միակ գործը կատարելու համար կուսակցութիւնը ամենից առաջ պէտք է խստօրէն մաքրի իր շարքերը, դուրս ձգի բոլոր անվստահելի տարրերը, բոլոր վարակւածներին ու տատանւողներին, թոյլերին ու յողնածներին, թերահաւատներին ու յուսահաւածներին, ծոյլերին ու անտարբերներին — այսինքն՝ իր ներկայ կազմի իննը տասներորդը, զուցէ եւ աւելին։ Դուրս պիտի ձգի նաեւ բոլոր նրանց, որոնք վճռականութիւն չունեն՝ վերջին կարտի վրայ դնել վերջին ունեցածը։ Տակը պիտի մնայ մի զուած կորիզ՝ հոգով ուժեղ, մտքով անսասան, կուրօրէն հաւատացեալ, ամէն զոհաբերութիւնների ընդունակ, ոչնչից չվախեցող ու ոչնչի առաջ կանգ չառնող մարդկանց մի խմբակ, ամենախիստ դաշտնապահութեան տակ։ Սա չի լինի, իհարկէ, քաղաքական կուսակցութիւն, այլ պարզապէս դաւադրական մի կազմակերպութիւն — այնպէս, ինչպէս է՛ր Դաշնակցութիւնը իր գոյութեան նախնական շրջանում։

Այս ճանապարհով — ու միայն այս ճանապարհով — թերեւս կարողանար կուսակցութիւնը փրկել իր գոյութիւնը, նոր կեանք առնել ու պարզած պահել դրօշակը։

Բայց ի՞նչ գնով։

Յաջողութեան դէպքում՝ հայ քաղաքական դատը ամենայուրջ վտանգի ենթարկելու եւ հայ ժողովուրդը նորանոր փորձանքների մէջ ձգելու գնով։ Եւ սա՛ է, որ պէտք է չվախեցնի կուսակցութիւնը փրկողներին, այս վտանգն է, որի առաջ չպիտի կանգնեն յամառողները։

Որքան էլ մենք տարւած լինենք կուսակցական մտայնութիւնով, չեմ կարծում — չեմ կարող ու չեմ ուզում կարծել — թէ մեր մէջը կդառնեի մէկը, որ գիտակցորէն ցանկանար փրկել կուսակցութիւնը այդպիսի գնով։

Կուսակցութիւնը ինքնանպատակ չէ ու այլասերւած է հիմնովին, վտանգաւոր է ու վնասակար, եթէ մոռացութեան է տւել այս հիմնական ճշմարտութիւնը։ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը՝ հում նիւթ չեն ՀՅ. Դաշնակցութիւնը ապրեցնելու համար։ Անորակելի ոճիր կլինէր, եթէ

մենք մի վայրկեան անգամ թոյլ տայինք մեզ վարւել այնպէս, ինչպէս կվարւէր — գիտակցորէն թէ անգիտակցորէն — կուսակցական ֆանատիզմով բռնկւած հիւանդը։

ՀՅ. Դաշնակցութիւնը մի սոսկ գործիք էր վարպետատմութեան ձեռին։ Երբ գործիքը կատարել է իր գործը, մաշւել է ու հնացել կամ երբ գործի շարունակութիւնը պահանջում է նոր ձեւի գործիք — հինր դէն է ձգւում ու պէտք է ձգւի։ Անցեալի գործիքը կարող է մնալ յարդանքի ու երախտագիտութեան, սիրոյ ու պաշտամունքի առարկայ։ Բայց նրա տեղը՝ ազգային թանգարանումն է եւ ո՛չ արհեստանոցում, ուրիշ կոփւում է այսօրւայ կեանքը։

Հայ քաղաքական դատը վարելու համար Դաշնակցութիւնը անպէտք է այլեւս, ուրեմն պիտի հեռանայ ասպարէզից։

Շարունակ խօսում եմ հայ քաղաքական դատից, շարունակ վերադառնում եմ նոյն խնդրին — այն պարզ պատճառով, որ չեմ կարողանում բաժանել Դաշնակցութիւնը այդ դատից։ Իմ բմբոնումով, մեր կուսակցութեան ամբողջ էութիւնը այդ դատի մէջ է։ Բնական է, ուրեմն, որ ուղղելով խօսք դաշնակցականների համագումարին, չեմ կարող ունենալ ուրիշ ելակէտ՝ իմ մտածողութեան ընթացք տալու եւ եղրակացութիւններս հիմնաւորելու համար։

Շարցնում եմ. մեզ հետ միասին կմեռնի։ արդեօք մեր կեանքի գործը՝ հայ քաղաքական ազատագրաւումը։

Մայրայեղ մեծամտութիւն կլինէր այսպէս մաածել, — ոչ միայն մեծամտութեան, այլ եւ շատ միամիտ հասկացողութիւն պատմական երեւոյթների։

Մրանից մի տարի առաջ ես գրել եմ «Ճակատամարտի» մէջ, թէ ՀՅ. Դաշնակցութեան մահով մեծապէս վտանգւած կլինի նաեւ հայ քաղաքական դատը. բայց այնտեղ միաժամանակ բացատրել եմ, որ Դաշնակցութեան իսկական սահմանները շատ աւելի լայն են, քան մեր կուսակցական կազմակերպութիւնը. որ մեր կուսակցութիւնը՝ մարտնչող հայութեան արտայայտութիւններից մէկն է միայն, ոչ աւելին. որ «Դաշնակցութիւն» անունն իսկ կարող է վերանալ, մոռացւել իսպառ, բայց այն բմբոսա ողին, ազատագրելու այն տենչը, որ ծնունդ է տւել դաշնակցութեան համար և որ իսկական Դաշնակցութիւնն է, չեն մեռնի։ Կուսակցութիւնը — աւելի ճիշտ՝ այսօրւայ կազմակերպութիւնը — կազմալուծել, բայց գաղափարն ու գործը կմնան կենդանի։

Ոչ միայն կենդանի կմնան, այլ եւ մի նոր կենսունակութիւն կստանան։

Եւ հէնց դրա համար է, — դատը ապահովելու, նրա զարդացման ընթացքը չխանդարելու համար է, որ առաջարկում եմ կուսակցական ինքնասպանութիւն։

Հասկանանք. հայ բոլշևիկները մեր ժառանդներն են, որ

շարունակելու են — ու արդէն շարունակում են — մեր գործը՝ Նրանք անում են ու անելու են այդ՝ դժուակցութիւնը թէ չդիտակցեն, ցանկանան թէ շցանկանան: Ինչպէս եւ մենք, նրանք էլ ժամանակաւոր մի գործիք են Մեծ գարպետի՝ պատմութեան ձեռին: Մենք մերը արինք, լրացրինք մի որոշ շրջան՝ շարունակութիւնը նրանց է պատկանում:

Երախտապարտ պիտի լինենք բոլցեւիկներին: Խորտակելով մեզ, նրանք՝ ևթէ չասեմ փրկեցին, դէմ աւելի ապահով վիճակի մէջ զրին մեր կեանքի գործը՝ Նրանք եկան մեզ փոխարինելու ճիշտ այն օրհասական ժամին, երբ մենք ինքներս այլեւս չէինք կարող առնել մեր գործի ծանրութիւնը:

Գործը չի մեռած:

Ճնշտ է, որ Հայաստան անկախ պետութիւն չէ այսօր, այլ մի ինքնավար նահանգ Ծուսական Փեղերացիայի մէջ: Բայց թերեւս սա լաւագոյնն է այսօրուայ համար:

Փորձը ցոյց տվեց, որ՝ այժմ եւեթ՝ անկախ պետութիւն կազմելը — մանաւ անդ քաղաքական այս աննպաստ պայմանների մէջ — հայ ժողովուրդի ոյժերից վեր բան է: Պէտք է միջին դրութիւն, քաղաքական մի նախակրթարան — դաստիարակելու, պետական կեանքին վարժելու համար: ապա՝ մէծ ցնցումներից, կոտորածներից ու աւերումներից յետոյ պէտք է հանգստութիւն՝ ոյժեր հաւաքելու ու կազմակերպելու համար իրերի ընթացքը, այդ շրջանը Հայաստան պիտի անցնի բոլցեւիկնեան դրօշակի տակ: Թո՛ղ այդպէս լինի:

Արդ՝ օդնել բոլցեւիկներին Դաշնակցութիւնը չի կարող, մնում է որ չխանդարի — այդ կլինի նրա օդնութիւնը: Իսկ չխանդարելու համար ունի մի միջոց միայն: Հեռանալ ասպարիզից:

Ցանախ յսում եմ, թէ մեր գատը ապահովելու համար չի կարելի յենել միայն մի օրինատացիայի վրայ: զուշութիւնը պահանջում է, մէկի կողքին ու զուգընթաց՝ իրեւ պահեստի ոյժ՝ զոյութիւն ունենայ նաև մի ուրիշը: Հայ բոլցեւիկները տանում են ոռուսական դիմք — թո՛ղ տանեն, այնաեղ մենք բան չունենք անելու: Բայց պէտք է նախատեսնել եւ ուրիշ կարելիութիւններ: Օրինակ, ոռուս բոլցեւիկները այսօր կազմում են թուրքերի հետ մի բնդհանուր ճակատ: բայց վաղը այդ արհեստական րլօկը կարող է քանդուել ու մենք կարող ենք հարկադրւած լինել մի բնդհանուր լեզու որոնելու՝ թուրքերի ու նրանց ետեւը կանգնած եւ րոպացիների հետ խօսելու համար: Հարկաւոր է, ուրեմն, կապեր պահել վաղւան թուրքերի հետ: Եւ եթէ Դաշնակցութիւնը ուրիշ բան չունի անելու, հէնց այս մէկ գործի համար պէտք է պահի իր գոյութիւնն ու այժմեան հակարուցեւիկեան դիրքը:

Խօսքս չերկարացնելու համար չեմ ուզում առարկել ոչ այդ կարելիութեան եւ ոչ էլ երկրորդ օրինատացիայի կարեւորութեան դէմ: Ասում եմ միայն ու պնդում — եւ սա է էականը: — որ Հ.Յ.Դաշ-

նակցութիւնը չէ՝ որ պիտի կատարի այդ դերը: Թուրքերի հետ խօսելու համար Դաշնակցութիւնը ամենից աւելի անրնդունելի բանախօսն է — աւելի անրնդունելի, քան բոլցեւիկների հետ խօսելու համար:

Եթէ մի օր հարկ եղագ անուշի կապել թուրքերի հետ, հանդէս պիտի զան ուրիշ մարդիկ, ուրիշ հասկացողութիւններով, ուրիշ հոգեբանութիւնով, ու մանաւանդ ուրիշ անցեալով (կամ առանց անցեալի): այստեղ եւս Դաշնակցութիւնը կարող է խանդարել միայն, բայց ոչ օգնել:

Նոյն առարկութիւնը արւում է եւ մի ուրիշ ձեւով:

Չէ՞ որ — ասում են — բոլցեւիկեան ռեժիմն ու աիրապետութիւնը յաւիտենական չեն: Բոլցեւիգմը կարող է ապամիւր աւելի կամ պակաս հեռու ապագայում, աւելի կամ պակաս անակնկալորէն: Պէտք է ունենայ մի պահեստի ոյժ, մի կազմակերպութիւն, որ անմիջապէս փոխարինի բոլցեւիկներին, իր ձեռն առնի դեկր, չթողնի երկիրը անիշխանական վիճակի մէջ...

Դաշնակցութիւնը պիտի պահի իր կազմը թէկուզ միայն այդ օրուայ համար:

Դարձեալ չեմ ուզում վիճել այդպիտի դրութիւն կարող է ստեղծենը բայց ասում եմ ու պնդում: Դաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի կազմի նոր իշխանութիւնը:

Երբ ներկայ քաղաքական պայմանները փոխւին հիմնովին կամ խոշոր չափերով, հաւանական է, որ Խորհրդային իշխանութիւնը՝ իրեւ անհարագատ ու անհամապատասխան հայկական իրականութեան՝ հարկադրւած լինի այս իր տեղը ուրիշ ոյժերի, ուրիշ քաղաքական ու հասարակական խմբակցութիւնների: Նա եւս կատարած ու աւարտած կարինի իր գերբը: Բայց Դաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի փոխարինի բոլցեւիկներին:

Նոր գրութիւնը նոր պահնջներ կառաջադրի:

Քաղաքական (ու մանաւանդ յեղափոխական) կուսակցութիւնները չեն կարող կերպարանափոխւել անվերջ, ամէն օրուայ պահանջի համեմատ: Նրանք ծագում են որոշ շրջաններում՝ որոշ գործ որոշ միջոցներով կատարելու համար: Երբ դրութիւնը փոխւում է հիմնովին, պէտք է փոխւին եւ քաղաքական խմբումները: Կուսակցութիւնը չէ կարող ազատւել իր անցեալից, որքան էլ կամենայ: անցեալով միշտ անդրադառնաւը է ներկայի վրայ, կաշկանդելու է այն: Կան յիշողութիւններ, սովորութիւններ, կապեր, համակրութիւններ ու հակարութիւններ, որոնք — նոյնիսկ ակամայից ու անդիտակցօրէն — յայտ են դարւու ու մի տեսակ անարունիզմ վացնելու առօրեայ աշխատանքների մէջ:

Նոր գինին չի կարելի յեցնել հին տիկերի մէջ: դիտէք որ տիկերն

¹ Հետեւում են զուտ կուսակցական բնոյթի առաջարկներ, որոնց հրապարակ հանելու իրաւունքը ինձ չի պատկանում:

Էլ կպատռւեն, գինին էլ կթափւի:

Անցեալում ՀՅ.Դաշնակցութիւնը պէտք էր Հայաստանին ու հայ ժհղովուրդին ապագայում նա պէտք չի լինելու այլեւս: Ուրիշ Դաշնակցութիւն պիտի փոխարինի նրան, — թերեւս հայ պետական Դաշնակցութիւն:

ՀՅ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, ոչ ներկայում, ոչ ապագայում: Նա վերջ պիտի դնի իր գոյութեան:

Պիտի անի այդ՝ նոյն իսկ իր սեփական անցեալը, իր անունն ու պատիւր փրկելու համար:

Նայե՞նք մեր շուրջը՝ միթէ մե՞նք ապրում ենք այսօր, միթէ ունե՞նք կուսակցական կեանք ու աշխատանք: Միթէ չե՞նք տեսնում, որ քայքայման պրօցեսի մէջ ենք արդէն եւ որ քայքայման պատճառերը՝ արտաքին ու պատահական չեն, այլ ներքին են, օրդանական...

Երիտասարդութիւնը, նոր սերունդը մեզ հետ չէ այլեւս, ինչպէս էր 20-25 տարի առաջ: Թարմ, ոգեւորութիւնով ու հաւատով լի ոյժեր չեն գալիս շատացնելու մեր շարքերը, փոխարինելու յոդնածներին, ինքնավստահութիւնն ու հաւատը կորցրածներին: Ընդհակառակը՝ փախչում են մեզանից, լքում են կուսակցութիւնը կամ — որ շատ աւելի վատ է — մնում են միայն անւանօրէն, իներտ, անտարեր, աշխոյժից ու ոգեւորութիւնից զուրկ, աշխատանքի անընդունակ, մահւան ցուրտը սրաերի մէջ ու հեգնական ժպիտը շրթունքների վրայ:

Մենք չենք ուզում տեսնել իրականութիւնը եւ սովորութիւն ենք արել մի շաբախ բացատրութիւն տալու երեւոյթին — ասում ենք վատե՞րն են, շահախնդիրները, վարձկաններն ու վախկոանները, որ լքում են մեզ: իսկ լաւերը, անկեղծները, անշահախնդիրները, գաղափարականներն ու գիտակիցները, հոգով ու մաքով առողջները՝ մնում են մեզ հետ, ինչպէս եւ եղել են միշտ... միթէ բացատրութիւն է սա, միթէ այս որակումը նոյնը չէ, ինչ եւ բօլշեվիկների յիմար խօսքը, թէ՝ բուրժուազիի վարձկաննե՞րն են, աւագակները, թալանչիները ու ամէն կարգի բաղտախնդիրները, որ կազմում են այսօր Դաշնակցութիւնը:

Սա բացատրութիւն չէ, միամիտ երեխաների կամ անզուսպ խուժանագարների խօսք է սա:

Մեր կուսակցութիւնը քայքայում է, որովհետ կորցրել է իր **raison d'être**-ը: Ահա դառն ճշմարտութիւնը: Քաջութիւն պիտի ունենանք խոստովանելու այդ ճշմարտութիւնը եւ հարկաւոր եղբակացութիւնն անելու:

Իսկ միակ կարելի եղբակացութիւնն այն է, որ պէտք է վերջ դնենք մեր կեանքին:

Գիտեմ, որ ներկայ կօնֆերանսը իրաւասու չէ այդպիսի մի վճիռ հանելու բայց նա իրաւասու է՝ հարցին ընթացք աալու ու լուծման միջոցներ հոգալու:

Այս նպատակով առաջարկում եմ խորհրդաժողովին....

Ընկերական բարեւներով՝
ՅՈՎ.ՔԱԶԱՋՆՈՒՆԻ

Բուքրեշտ, Մարտ 1923 թ.:

[ԶԵԼՈՎԱԳՐԻՄ առիթով մի քննադատական նամակ եմ ստացել
իմ կուսակցական ընկերության անձնական բարեկամ **ԱՆԴՐԻ**, որին
եւ պատասխանել եմ երկարօրէն:

Աւելորդ չհամարեցի ներկայացնել ընթերցողին — մի քանի
կրծատումներով — նաեւ այդ իմ նամակ-պատասխանը՝ քանի որ
սա նոյն հիմնական մտքերի զարդարումն է՝ լրացումը ու լուսաբա-
նութիւնը: — Յ.Քաջ.]:

ՑԱԽԵԼՈՒԱԾ

Սիրելի ԱՆ

Ստացայ յունիս 2 թւակիրդ:

Միսիթարական է ինձ համար, որ դու — ինչպէս գրում ես — չես հետեւել ուրիշների օրինակին ու իմ զեկուցումը չես տւել *ad hominem* մեկնութիւններ:

Գլխինմ ընկնում, թէ որոնք են այդ մեկնութիւններ...

Ով գիտէ, գուցէ եւ իրաւացի են մեկնաբանողները. չէ՞ որ *homo sum et humani nihil...* մնացածը գիտէս (շատ էլ վստահ չեմ իմ լատիներնի վրայ):

Դու ինքդ բաւականացել ես նրանով միայն, որ կասկածել ես իմ մտաւոր առողջութեան մասին:

Գուցէ դու էլ իրաւունք ունես, ինչպէս կասէր այդպիսի դէպքում նասրէդդին Հօջան. մեր ապրումներից յետոյ ո՞վ յանդկնութիւն կ'ունենայ պարծենալու, թէ պահել է անխախա իր մաքի կատարեալ հաւասարակշուութիւնը:

Բայց՝ բարոյական սնանկութիւն թէ մաքի ակարութիւն — մի՞թէ արգումենտներ են սրանք իմ թէզերի դէմ:

Գրում ես, թէ իմ «դամբանականը» կազմւած է «այնպիսի խնամքով ու այնքան արամաբանական հիմնաւորումներով»...

Գիտէ՞ս ինչն է պատճառը:

Այն, որ «պարապ վախտի խաղալիք» չի եղել իմ զեկուցումը, "Վզգոյն և հեցո՞". որ այդ երկար գրութեան մէջ չկայ մի միտք, որ տասն անգամ վերաքննած չլինեմ ու չկայ մի խօսք, որ տասն անգամ կշռած չլինեմ գրելուց առաջ:

Համաձայնիր որ՝ ինչպէս ասում էր խորիմաստ Պօլոնիուսը Համլէտի մասին՝ եթէ սա խելագարութիւն է, յամենայն դէպս այստեղ կայ ինչոր սիստեմ...

Իրաւունք չունէ՞ի սպասելու, որ իմ «արամաբանական հիմնաւորումներին» հակադրւեն նոյնպէմ արամաբանական կամ՝ առհասարակ՝ որեւէ կարգի հիմնաւորումներ եւ ո՛չ սոսկ գուշակութիւններ իմ բարոյական ու մտաւոր վիճակի մասին:

Բայց դու գրում ես, որ «Խորհրդաժողովում ոչ ոք չփորձեց

Ես մի քիչ աւելի լաւ կարծիք ունեմ իմ ընկերների մասին, քան նրանք՝ իմ մասին եւ չեմ ուզում ենթադրել ոչ թուլութիւններ՝ *ad hominem*, ոչ իսկ մտային վատառողջութիւն. բայց կարծում եմ որ շատ էլ հեռու չեմ լինի ճշմարտութիւնից, եթէ մտածեմ թէ ժողովի անդամները տարւած են եղել կուսակցական նեղսրառութիւնով ու նեղմառութիւնով:

Անհամեստութիւն մի համարի, եթէ ասեմ, որ ինքս ազատ եմ այդ կարգի թուլութիւններից:

Ես կուսակցական մարդ չեմ (բառի նեղ իմաստով) ու երբեք էլ չեմ եղել եւ այդ է պատճառը, որ այնքան տարի մեկուսի եմ մնացել կուսակցութեան մէջ: Պարզապէս մի հայ մարդ եմ եղել ես, հայ հայրենասէր... Ահա մի վարկաթեկւած բառ, որ ենթարկւած է եղել այնքան անարդանքի, այնքան ծաղրանքի: Բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ այդ է իմ էութիւնը: Ես սիրում եմ հայ-հայրենիքն ու հայժողովուրդը — այդ աղքատ, աւեր, անհամբոյր, դաժան երկիրն ու այդ տղէտ, կեղառտ, ծածկամիտ, եսամոլ ու շահասէր ժողովուրդը: Սիրում եմ ոչ թէ առաքինութիւնների համար, այլ իր բոլոր արատներով ու ախտերով հանդերձ:

C'est plus fort que moi, կամէր ֆրանսիացին:

Սիրում եմ, որպէս ինքս նրա անբաժին մասն եմ զգում ինձ — ոսկը ոսկրից ու արիւնը արիւնից — կապել եմ իմ անձնական բաղար նրա հաւաքական բաղտի հետ:

Յիշո՞ւմ ես մի խօսակցութիւն, որ ունեցանք դու ու ես մեր երկար ճամփին:

Դու ասիր, որ քո կապակցութիւնը հայ ժողովրդի հետ զուտ ողեղացին է, որ գիտակցութիւնն է ու պարտաճանաչութիւնը, որ լծել են քեզ՝ նախ կուսակցական, ապա եւ պետական աշխատանքին: Իսկ ես՝ դրան հակառակ՝ ասի, որ իմ կապը օրգանական է:

Զգիտեմ, թէ դու ո՞րքան ճիշտ ես վերլուծել քո հոգին. բայց իմ վերաբերմաք՝ ճիշտ է իմ ասածը:

Հայ մարդն է, որ խօսում է իմ մէջ — ահա ամբողջ բացատրութիւնը իմ մտքի ուղղութեան. ուրիշ դաղանիք միք որոնի, կսխալւեք: Հայ մարդն է, որ դատում է իմ մէջ, կշռում, համեմատում ու ընտրութիւն անում:

Կուսակցութիւնը ինձ համար արժէք է ունեցել այնչափ միայն, որչափ ընդունակ է եղել վարելու մի որոշ դատ — ո՛չ աւելին: Ինքնըստինքնան՝ իմ պաշտամունքի առարկայ չի եղել կուսակցութիւնը Ես միշտ այն համոզմունքն եմ ունեցել, որ շաբաթն է հիմնադրւած

մարդու համար եւ ոչ մարդը՝ սակագծւած շաբաթի համար:

Շատ խռով խօսք է ասած ու ոչ ոք հակառակը չի ասի, իհարկէ: Չի ասի, այո՛ բայց արդեօք չի անի (անդիակցօրէն ու ակամայից):

Այնքան էլ հեշտ բան չէ՝ ազատ մնալ կուսակցական կաշկանդումներից: Երկարամեայ կուսակցական կեանքը կաղապարում է մարդու հողին կուսակցական կաղապարով, մարդ կուսակցօրէն է մօտենում, կուսակցօրէն ըմբռնում ու կուսակցօրէն լուծում բոլոր խնդիրները:

Աւելին եւս. կուսակցութիւնը՝ սոսկ միջոց լինելու փոխարէն՝ դառնում է կամաց-կամաց ինքնանպատակ, դատը ստորագրում է իրան ծառայելու կոչւած օրդանին ու կուսակցական գործունէութիւնը դառնում է կուսակցականի համար մի աեսակ փէշակ (ներիր այս կոպիտարայալութիւնը, ուրիշ բառ չեմ գտնում):

Ցիշում եմ մի խօսակցութիւն, որ տարիներ առաջ ունեցել եմ լուսահոգի Ռոստոմի հետ. Պարսկական յեղափոխութեան սկիզբներումն էր: Խօսում էինք մեր մասնակցութեան մասին այդ յեղափոխութեան մէջ: Ես պնդում էի, որ Պարսկաստանում Դաշնակցութիւնը բան չունի անելու եւ որ մեր հրապարակ գալը այնտեղ պարզ աւանդիրա է...

— Լա՛ւ, վրայ բերեց յանկարծ Ռոստոմը, Ռուսաստանում յեղափոխութիւնը խեղղւած է, Տաճկաստանում համաձայնութեան ենք եկել իթթիհատականների հետ, Պարսկաստանումն էլ՝ ասում ես չպիտի խառնւենք կոխիններին... Հապա մենք ի՞նչ անենք:

Հարցը դրեց կատակի ձեւով, իրան յատուկ անուշ ժպիտը երեսին: Բայց դու հասկանում ես, որ այդ կատակի տակ թաքնւած էր մի խոր հոգեբանական իմաստ եւ որ Ռոստոմը — գերազանցօրէն կուսակցական մարդ — իր հոգու անթափանցելի խորքերում իրօք ունէր այդ անհանգստուցիչ հարցը:

Անհատապէս ինձ համար այդպիսի երբեք գոյութիւն չի ունեցել ու այսօր էլ չունի: Հռովմը ինձ շատ աւելի թանգ է, քան կեսարը — աւելի ճիշտը՝ կեսարը թանգ է այնչափ միայն, որչափ նա պէտք է Հռովմին:

Երբ ես տեսնում եմ, որ տեսալ պայմանների մէջ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը պէտք ունեն բօլշեւիկներին, ես ասում եմ առանց տատանումների տե՛ղատանք բօլշեւիկներին, այսօր նրանց է պատկանում իրաւունքը, որովհետեւ նրանք միայն կարող են փրկել գրութիւնը:

Խորհրդաժողովը չի ուզեցել նոյն իսկ քննութեան առնել այս առաջարկը:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ, սիրելի ԱՆ, ժողովականները — ամէն մէկը առանձին, լուելեայն ու թերեւս անդիակցօրէն — հարց են տեսլ հոգինների խորքերում. Հապա մե՞նք ինչ անենք ...

Այդ զահրումար «մենքն» է, որ՝ ըստ իս՝ կաշկանդել է խորհրդաժողովի միտքը:

Եվ ովքեր բ ենք «մենք» — այսինքն նրանք, որոնք իրօք ապրել են անցեալում կուսակցական կեանքով եւ այժմ իրօք բան չեն ունենայ անելու...

Վերջի հաշւին, մի քանի տասնեակ, առ առաւելյ՝ մի քանի հարիւրակ մարդ:

.....
.....

Ինչո՞ւ համար եմ գրում այս նամակը:

Եթէ իմ դիագնոզը ճիշտ է, ապա ուրեմն ոչ մի կոչ, ոչ մի դատողութիւն չեն կարող յաղթել ինքնագոյութիւնը պաշտպանելու անխորտակելի բնազդին: Ես չեմ կարող համոզել քեզ, քանի որ այստեղ համոզումները չեն որ բաղխել են իրար, այլ մի ուրիշ, աւելի զօրեղ բան:

Եւ համոզելու համար չէ, որ գրում եմ, այլ պարզապէս ուզում եմ, որ ճիշտ հասկացած լինես ինձ:

Իհարկէ, կարելի է հարցնել դարձեալ, թէ ո՞ւմ կամ ինչի՞ համար հարկաւոր է, որ դու ինձ ճիշտ հասկացած լինես եւ ի՞նչ վնաս, եթէ սխալ մեկնութիւններ տւած լինես զեկուցադրիս... Ահա այս դէպքում տեղին կլինէր յիշել ad hominem շարժառիթները. այն խիստ-ընկերական ու խիստ-բարեկամական կապերը, որ կապում են ինձ քեզ հետ, բացարւելու պահանջ են առաջադրում: Իմ այս գրութիւնը նոյնքան «աննպատակ» է, որքան եւ քո յունիս 2-ի նամակը. նպատակ չկայ, կայ միայն որոշ հոգեկան պահանջ...

Գուցէ եւ մի ուրիշ բան. դրելով քեզ, ես այն զգացումն ունեմ, որ կարծես դիմում եմ քո զլխի վրայով՝ մի բազմամարդ լսարանի, որ կարիք ունի լուսաբանութիւնների:

Նորից եմ կարդում նամակդ:

Հասկանում եմ, որ մի նամակի մէջ չէիր կարող սպառել այն բոլոր խնդիրները, որ ես շօշափել եմ իմ ընդարձակ զեկուցադրի մէջ: Հասկանում եմ նաեւ, որ գրածդ քիչն էլ չէիր կարող պատճառաբանել հանդամանօրէն:

Բայց չէ՞ որ գլխառորդ՝ էակ անը ասել ես արդէն, զործի ես դրել ամենից զօրաւոր արգումենտացիադ իմ հիմնական թէզի դէմ...

Եւ ահա մտածում եմ տարակուսւած. միթէ այս մարդը չի՞ տեսնում, թէ որքան խախուա, որքան թոյլ ու անհամոզեցուցիչ են իր արգումենտները:

— Դու համաձայն չես ինձ հետ, թէ ՀՅ Դաշնակցութիւնը «որոշ

քաղաքական վիճակ ստեղծելու համար ծնւած մի կազմակերպութիւն է եւ ոչ հեռաւոր սօցիալական ձգտումների տէր կուսակցութիւն»։ բայց՝ կանգնելով նոյնիսկ իմ տեսակէտի վրայ՝ հարց ես տալիս ինձ. ի՞նչ հիմքեր ունեմ պնդելու, թէ Դաշնակցութիւնը վերջացրել է արդէն իր միսսիան. չէ՞ որ Հայաստանն այսօր էլ անկախ պետութիւն չէ:

Հարցդ ցոյց է տալիս, որ հարկաւոր ուշադրութեամբ չես լսել զեկուցումս կամ ես չեմ կարողացել լրիւ արտայայտել. Քո հարցը ես դրել եմ ու պատասխանն էլ տւել (ճիշտ է, որ զեկուցագիրս Խորհրդաժողովում ընթերցանելի անելու համար հարկադրւած եմ եղել առ հասարակ կարճ կարել, սեղմ արտայայտել):

Ասեմ նորից:

Դաշնակցութիւնը սպառել է իր անելիքը ո՞չ այն մտքով, որ հասել է արդէն նպատակին, իրականացրել է իրան ծնունդ տւող իդէալը (իդէալը, ինչպէս եւ մատեմատիկական «սահմանը» փոփոխական մեծութիւնների համար, միշտ մնում է առաջը. նրան կարելի է մօտենալ, բայց երբեք՝ հասնել), այլ այն մտքով, որ Դաշնակցութիւնը անցել է մի որոշ ճամփայ, բերել է իր կեանքի դատը մինչեւ մի որոշ կայան, որից դէնը ինքը այլեւս անզօր է առաջնորդելու:

Թոյլ առւր մի պատկերաւոր լուսաբանութիւն:

Սասունի լեռներից ու Վարագի բարձունքներից մենք իջել ենք Արարատեան դաշտը. Մենք անցել ենք այնպիսի ճամփաներ, ուր կարող էր մագլցել միայն լեռնեցու «վըռըշիկը». անցել ենք հայդուկային փոքրիկ խմբերով, գիշերային խորհրդաւոր մթութեան մէջ, թաքնւելով ձիւների մէջ ու ժայռերի տակ. նահատակւել ենք այդ դաժան ճամփու վրայ, նահատակւել ենք մեզ հետ եւ հայ ժողովուրդը, բայց միշտ առաջ ենք գնացել, սերմանելով մեր շուրջը ազատութեան կենսարար ferment-ը:

Արիւնաքամ եւ ուժասպառ, բայց վերջապէս իջել ենք լայն դաշտը ու նոր հորիզոններ ենք տեսել մեր առջեւ:

Արարատեան դաշտը — առաջի մեծ կայանն է մեր երկար ճամփու վրայ:

Բայց այսանդ բաղխւում ենք նոր կարգի ոյժերի հետ եւ պայքարի պայմանները միանդամայն տարբեր են այսանդ:

Հետեւակի «վըռըշիկը», հայդուկների «խումբը» եւ մեր տղաների «տասնոցը» անզօր են այնտեղ, ուր բանում է երկաթուղին, շարժւում են բանակներ ու խօսում է արագածիդ թնդանօթը. Ուրիշ է օբեռուկան, ուրիշ է մասշտարը, ուրիշ պիտի լինեն եւ լուսի մեթոդները:

Մի կարծիր, թէ մենք — ի՞րեւ կուսակցութիւն — կարող ենք յարմարել նոր պայմաններին ու փոխել հին մեթոդները. Պետութիւն վարելու մեր երկու եւ կէս տարւայ փորձը ցոյց տևեց, թէ ո՞րքան կաշկանդւած ենք անցեալով եւ ո՞րքան անզօր ենք մեր իսկ դէմ. Երեսուն տարւայ կուսակցական կեանքը դրել է մեր վրայ իր անջնջելի դրոշմը, հաստատել է աւանդներ ու սովորութիւններ, մտածելու ու դործելու

հղանակներ, որոնցից մենք չենք կարող ազատւել:

Իսկ ամենից գլխաւորն այն է, որ այսօր մենք գործ ունենք Խորհրդային Ռուսաստանի հետ : Սա ամենամեծ ու վճռական ոյժն է՝ մեր հանդէպ կամ մեր կողքին:

Անցեալում մենք մի բոպէ միամտութիւն ունեցանք կարծելու, թէ կարող ենք ազատագրել ուսուական հեգեմոնիայից ու յենարան գանել Արեւմուտքում: Այսօր այդպիսի յոյսերով տարւելու իրաւունք չունենք այլեւս: Մեր միակ յենարանն այսօր՝ Խորհրդային Ռուսաստանն է: Կուել նրա դէմ չենք կարող ու՝ եթէ կարողանայինք էլ՝ չպիտի կուենք, որովհետեւ նա պէտք է մեզ, — պէտք է ո՞չ իբրեւ սօցիալական կամ պետական ուժիմ (կօմմունիզմ ու դասակարգային դիկտատուրա) այլ իբրեւ քաղաքական ոյժ:

Հայաստան պիտի դաշնակցի Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ ուրիշ ելք չունի այլեւս:

Իսկ դու գիտես, որ մեր կուսակցութիւնը չի կարող դաշնակցել բօլշեվիկեան իշխանութեան հետ — թէկուզ այն մի հատիկ պատճառով, որ բօլշեվիկները չեն ուզում ճանաչել մեզ, իսկ մենք կարողութիւն չունենք ճնշում գործ դնելու նրանց վրայ — ճանաչել տալու մեր արժէքը, որոնել տալու մեր բարեկամութիւնը:

Հայ բօլշեվիկներն են, որ պիտի դաշնակցեն Ռուսաստանի հետ, իսկ ՀՅԴ Դաշնակցութիւնը պէտք չէ այլեւս Հայաստանին :

Ահա թէ ի՞նչ մտքով մեր կուսակցութիւնը վերջացրել է իր միսիան, անելիք չունի այլեւս ու վերջ պիտի դնի իր գոյութեան:

Ծիծաղելի է թւում քեզ իմ այն խօսքը, թէ հայ բօլշեվիկները մեր ժառանգներն են (անշուշտ, իրանք բօլշեվիկները էլ աւելի կծիծաղէին, եթէ լսէին այդ խօսքը):

Իսկ ինձ — չեմ ասում՝ ծիծաղեցնում է, այլ զարմացնում է ձեր երկուսի անհասկացողութիւնը, որովհետեւ մի պարզ ճշմարտութիւն է իմ ասածը:

— Հրաժարիմք ի սատանայէ. — բացականչում է դաշնակցականը, լսելով բօլշեվիկի անունը:

Զուր բացականչութիւններ, ընկերներ հրաժարւել չէնք կարող, դա ձեր ցանկութեան կամ ընտրութեան խնդիրը չէ:

Դաշնակցութիւնը վարել է հայ քաղաքական դատը ու բերել է քաղաքականապէս ազատագրւող հայ ժողովուրդը հասցրել մինչեւ մի որոշ տեղ. այսանդ իրան փոխարիններու է՝ մինչեւ հետեւեալ կայանը. Հայ բօլշեվիկը:

Այս է պատմութեան ընթացքը:

Հասկացի՛ր ինձ դաշնակցական կազմակերպութիւնն է, որ դատապարտւած է մահւան (աւելի ճիշտ՝ մեռած է արդէն). բայց գործը մնում է կենդանի:

Առում ես՝ Հայաստան անկախ չէ:

Ի հարկէ, անկախ չէ: Բայց համեմատիր (անկախութեան տեսակէտից) իրերի այսօրւայ դրութիւնը նախապատերազմական դրութեան հետ եւ տես, թէ ի՞նչ մեծ թոփչք է կատարւած:

Ցիշի՛ր, թէ պատերազմի նախօրեակին ի՞նչ ողեւորութիւնով ողջունում էինք Եւրոպական «կօնտրօլէօրներ» հաստատելու ծրագիրը թուրքահայ վիլայէթների մէջ եւ թէ ի՞նչպէս երազում էինք զեմստոյական ինքնավարութիւններ ստանալ Անդրկովկասեան Հայաստանի համար... բայց չէ որ Մեասնիկեանի կամ Էռուկաշինի կառավարութիւնը մի քիչ աւելի է, քան Եւրոպացիների վերհսկութիւնը թուրքահայ վիլայէթների վրայ կամ զեմստոյական հաստատութիւնները Անդրկովկասում:

Տարբեր խնդիր է, թէ այդ «աւելին» չի համապատասխանում մեր կորուսաների ու զոհաբերութիւնների չափին: Դրա մասին մենք պիտի մտածէինք 1914 թւին, երբ կազմում էինք կամաւորական խմբեր աւելի առաջ — երբ հիմնադրում էինք Դաշնակցութիւնը. էլ աւելի առաջ — երբ ոգեւորում էինք Բաֆֆիի վէպերով ու Գամառ - Քատիպալի «ազատ երդերով»...

Անկախ չէ Հայաստանը, այս. բայց մի շատ մեծ քայլ է արել դէպի անկախութիւնը եւ հետեւեալ քայլը անելու համար պէտք է ամրացնի արդէն նւաճած դիրքերը:

Այդ ամրացումը կատարելու է (ու կատարում է) բօլցեւիկեան դրօշակի տակ — ահա՛ թէ ինչու հայ բօլցեւիկները մեր ժառանգներն են:

Ես չեմ ճանաչում հայ բօլցեւիկներին, չունեմ անձնական ծանօթութիւններ, հեռուից էլ հնարաւորութիւն չունեմ հետեւելու նրանց գործունէութեանը, չգիտեմ իշխող մտայնութիւնը: Սրահս խորքում մի յամառ հաւատ ունեմ, թէ նրանք էլ ինձ պէս ու իմ չափ հայ մարդիկ են... կօմմունիզմը՝ ինքնըստինքեան՝ արգելք չէ Հայերէն զգացու ու Հայերէն մտածելու համար: Զէ՞ որ ես էլ հաւատացեալ կօմմունիստ եմ, զաւանում եմ Կրապօտկինի աւետարանը. բայց այդ աւետարանը ոչ միայն չի արգելում ինձ հայ լինել, այլեւ նոր ու զօրեղ հիմնաւորումներ է աւլիս իմ ազգային անհատականութիւնը հաստատելու համար: Գիտեմ, որ իմ դաւանած կօմմունիզմը՝ բօլցեւիկների պետական կօմմունիզմը չէ եւ որ բօլցեւիկները հաճոյքով կարում են ինձ նման արատաւոր կօմմունիստների գլուխը: Բայց սա կապ չունի նրանց «հայ» լինելու աստիճանի հետ: Պակա՞ս «ռուս» մարդիկ են ուուս բօլցեւիկները: Ոչ միայն «պակաս» չեն, այլ իսկական ուուս մարդիկ են՝ ուուս ազգային

հոգերանու թիւնով լիցուն ու ուուս ազգային իդէալներով տարւած:

Բայց թո՛ղ որ ես սխարած լինեմ հայ բօլցեւիկների մտայնութեան մասին, թո՛ղ որ նրանց հոգուն միանգամայն խորթ լինի հայ ժողովուրդի քաղաքական անկախութիւնը հայրենի հողի վրայ — նրանք այսուածենայնիւ շարունակելու են մեր գործը, կամայակամայ ամրացնելու են մեր գրաւած դիրքերը, նեցուկ են դառնալու լետադայ նւաճումներին համար:

Դա նրանք անելու են (ու արդէն անում են), նոյն իսկ հակառակ իրանց ցանկութեան (Ենթադրելով, թէ իրօք հակառակ ցանկութիւն ունեն)...

Ուզո՞ւմ ես մի խօսք էլ ասեմ, որպէսզի վերջնականապէս համոզւես, որ ես խելառել եմ: Ահա՛ այդ խօսքը. հայ բօլցեւիկները — դաշնակցականներ են՝ միակ դաշնակցականները այսօր՝ աւելի դաշնակցական քան դու ես ես:

Որովհետեւ այնտեղ, ուր ես ու դու անզօր ենք այլեւս, նրանք փոխարինել են մեզ ու կատարում են մեր կեանքի գործը:

Անկախ չէ Հայաստանը...

Բայց մի թէ մենք երբեւիցէ կարծել ենք, թէ կարող ենք կազմել իսկապես անկախ պետութիւն: Մի թէ չդիտէինք նոյնիսկ մեր ողեւորութեան ու արքեցման դադաթնակէտին՝ որ անկախ չենք կարող լինել, որ անխուսափելիօրէն «կախւած» պիտի լինենք մէկից...

Իհարկեէ, դիտէինք եւ այդ դիտակցութեան հետեւանքով էր, որ պետութիւն կազմելու առաջին իսկ օրից այնքա՞ն որոնեցինք մի «մանդատէօր»:

Հարցը նրանումն էր միայն, թէ ո՞ր աստիճանի կախւած պիտի լինենք եւ ումի՞ց:

Հարցը լուծեց յօդուտ Ծուսաստանի և Հայաստանի պետական անկախութիւնը սահմանափակի եղ Մոսկվայի շատ ակտի վերհսկութիւնով: Գուցէ մեզ համար զերադասելի էր Ամերիկան... Բայց պատմութիւնն ունի իր յօդիկան, որ մենք անկարող ենք փոխել ամենաշատը, որ կարող ենք անել (ու պէտք է անենք) — դա այն է, որ հասկանանք՝ Հաջու ստնենք ու օգտագործենք կարելին :

Խորհրդային Հանրապետութիւնը — անկախութեան այն տակտին է, որին ընդունակ է Հայաստան այսօր այլ պայմանների մէջ:

Եւ սա քիչ բան չէ:

Յամենայն դէպս, այսօր Հայաստանի նրեկան ու ապագան ապահովութիւն է շատ աւելի, քան էր 1920 թ. Նոյեմբերին, երբ մենք նստած էինք Երեւանում եւ ինքներս էինք վարում պետութիւնը:

Ցիշի՛ր այն օրերը:

Ցիշի՛ր, որ օրհասական ժամին, երբ մենք սպառել էինք արդէն մեր վերջի ոյժերը, բօլցեւիկները ասպարեզ իջան, խորտակեղին մեղ բարեկրին պաշտպան կանդնեցին:

Սա իրողութիւն է:

Իրողութիւն է եւ այն, որ այսօր չկայ ոչ մի ոյժ, որ կարողանար փոխարինել Հայաստանում բոլշևիկներին: Բոլշևիկները պէտք են Հայաստանին:

—————

Որքան հասկանում եմ, որւ եւս չես հերքում այս շատ պարզ ճշմարտութիւնը բայց պահանջներ ունես, որոնք չեն բաւարարւած եւ ահա այսուեղի է, որ հակադրում ես բոլշևիկներին Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

Ո՞ւր է «միացեալ» Հայաստանը, հարցնում ես դու. ունե՞ն բոլշևիկները այդ պահանջը իրանց դրոշակի վրայ:

Չունեն:

Խսկ մենք, որ շարունակում ենք կրկնել այդ պահանջը մեր կուսակցական որոշումների մէջ — ի՞նչ հեռանկարներ ունենք առջեւներս: Քաղաքական լուրջ պահանջ է դա, թէ մի անրովանդակ ֆօրմուլ, որ կրկնում ենք միայն մեզ միսիթարելու, մեր սիրութ հովացնելու համար: Ի՞նչ իրական բովանդակութիւն ունի այդ պահանջը այսօր, 1923 թւական յունիսին, բնաջնջւած թուրքահայութեան ու յաղթական թիւրքիայի հանդէպ:

Ո՞ր «երկու» Հայաստաններն են, որ պիտի միացւեն:

Փորձենք մի քիչ զգաստ լինել — չէ՞ որ պետական մարդու առաջին պարտականութիւնն է դա:

«Երկուրդ» Հայաստանը գոյութիւն չունի այլեւս:

Սոսկալի է այս խօսքը: բայց խօսքը չարտասանելով կարելի՞ է փոխել իրականութիւնը:

Մեւ դաշնագիրը սառրագրելու շրջանում մենք դեռ ունէինք որոշ յոյսեր: Կարո՞ղ ենք ասել նոյնը այսօր: Ո՞վ պիտի խլի թիւրքիայի ձեռից հայկական վիլայէթները, ուր մի հատիկ հայ չի մնացել այլեւս: Ո՞վ պիտի դուրս քշի այնտեղից թուրքական բանակը ու քրդական աշխրաթները: Ո՞վ պիտի հաւաքի աշխարհի չորս կողմր ցրւած թրքահայութեան բեկորները, բերի տուն, շնացնի աւերւած երկիրը, ապրելու ու աշխատելու հնարաւորութիւն տայ: Ո՞վ պիտի պաշտպանի երկարածիք սահմանները ու արգելի թուրքերին ներս խուժելու երկիր...

Այդ բարդ ու շատ դժար գործողութիւնները կատարելու համար ո՞վ պիտի մատակարարի Հայաստանին քաղաքական օգնութիւն, ռազմական ոյժ ու վագոններով ոսկի:

Բոլշևիկները միացեալի» պահանջ չեն դնում...

Այո՛: խսկ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կարո՞ղ է լրացնել բոլշևիկների այդ պակասը: Ո՞ւմ եւ ի՞նչ ոյժի վրայ յենւած պիտի կատարի նա այդ հակայական աշխատանքը դրսի ոյժի, հարկաւ, որովհետեւ ներսում թուրքն է ոստուն:

Կրկնում եմ, 1919-1920 թւականներին մենք դեռ կարող էինք տարւել խարուսիկ յոյսերով: բայց այսօր, երբ մի ողորմելի հօտեն անդամ չգտաւ պաշտպանութիւն — իրաւունք ունե՞նք կոյր ու խուլ մնալու իրականութեան առջեւ:

Ասում ես, որ պայմանները կարող են փոխւել ու թիւրքիայի անդամահաման խնդիրը կարող է նորից դրւել դիւանագիտական սեղանի վրայ...

Մօտիկ ապագայի համար այդպիսի հաւանականութիւն ես չեմ նախատեսնում (դու նոյնպէս): Աւելի հեռաւոր ապագայում անկարելի չէ եւ այդ: Բայց ինչո՞ւ չենթաղրել միաժամանակ, թէ փոփոխւած քաղաքական պայմանների մէջ բոլշևիկներն էլ կփոխեն իրանց այսօրւայ ընթացքը ու կպահանջեն ոչ միայն «միացեալ», այլ նաև «ծովից-ծով» Հայաստան:

Եթէ Օսմաննեան կայսրութեան կազմալուծումը պատմական պրօցես, չէ՞ որ նոյնքան պատմական պրօցես է նաև ոռունների առաջինացումը դէպի տաք ծովերը:

Այդպիսի ենթաղրութիւններով չէ, որ պիտի ղեկավարւի մի քաղաքական կուսակցութիւն, այլ իրական կացութիւնով:

Խսկ իրականութիւնը այն է, որ «միացեալ Հայաստանը» — մի անրովանդակ խօսք է, ուրիշ ոչինչ:

Այօր կարելի է խօսել ոչ թէ երկու Հայաստանները միացնելու, այլ միայն Հանդապեսութեան սահմանները մի քիչ լայնացնելու մասին — թէկուզ մինչեւ 1914 թւականի գիծը: Եւ այս խնդիրը թերեւս կարողանայ լուծել Խորհրդային կառավարութիւնը, յենւած Ծուսաստանի վրայ, բայց ո՞չ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, յենւած.. չգիտեմ ո՞ւմ վրայ (արդեօք հայասէր պաստօրների ու փիլիսոփայութեան դօքտօրների վրայ):

Լսել եմ ու գիտեմ հետեւեալ առարկութիւնները.

Թուրքերը վախենում են Ծուսաստանից եւ քանի որ Հայաստան ոռուսական օրբիտի մէջ է, երբեք չեն զիջի գրաւած դիրքերը — օրինակ՝ չեն դատարկի Ղարսը, որովհետեւ սա անհրաժեշտ է իրանց սեփական պահովութեան համար: Ինկ եթէ Հայաստան կարւի Ծուսաստանից (այսինքն, ներկայ Խորհրդային իշխանութիւնը տեղի տայ մի ուրիշ իշխանութեան — ասենք՝ մեզ, դաշնակցականներիս), թիւրքիան պահովութեած կզգայ իրան ու աւելի զիջող կլինի սահմանային վէճերում, կհամաձայնի վերադարձնել մեզ ոչ միայն Ղարսն ու Սուրմալին, այլ գուցէ աւելացնի վրան նաև Բասէնն ու Ալաշկերտը...

Վայէլ է քաղաքական կուսակցութեան այսպիսի մասլուսպիա:

Թէ թուրքերը վախ ունեն Ծուսաստանից, նախատեսնում են ընդհարումներ պաշտպանում (դուցէ եւ ո՞չ հեռաւոր) ու ամէն կերպ

կաշխատեն ամուր պահել իրանց սահմանները (օրինակ՝ պահել իրանց ձեռում Ղարսը) — դրա վրայ ես չեմ կասկածում: Ել աւելի չեմ կասկածում, որ Ռուսաստանից անջաստած Հայաստանը ոչ մի երկիւղ չի ներշիշի թիւրքիային:

Բայց — հարցնում եմ — ինչու համար թուրքերը հողային զիջումներ պիտի անեն այդ անգուանդ Հայաստանին:

Ե՞րբ եւ ո՞ր պետութիւնը այդպիսի մեծահոգութիւն է ցոյց տևել իր թոյլ հարեւանի հանդէպ, որ մենք իրաւունք ունենայինք թուրքերից սպասել այդ: Ինչու համար, ինչից ստիպւած կամ ինչից դրդւած թուրքը պիտի վերադարձնի մեզ Ղարսը: Աւելի հաւանական չէ, որ երբ իր դէմք շունենայ այլեւս ուստական բանակը, ձգտի միանալու՝ Հայաստանի վրայով՝ պագակից ու կրօնակից Ազրբեյջանի հետ, այսինքն՝ ձգտի նոր նւաճումների եւ ոչ զիջումների...

Մեր սահմանների բնդրայնացման խնդիրը կարելի է լուծել միմիայն Ռուսաստանի վրայ լենած, որովհետեւ միակ Ռուսաստանը կարող է ստիպել թուրքերին եւս քաշւել եւս աս միակ դորձնական միջոցն է հողեր գետերու համար մնացածը միամտութիւն է կամ ինքնախարէութիւն: Այսինքն՝ այստեղ եւս եթէ կայ որեւէ յոյս — դարձեալ բոլեւ իկների վրայ է եւ ՀՅԴ հաշնակցութիւնը բան չունի անելու:

Բոլեւ իկների, ասում եմ, որովհետեւ խօսքս այսօրւայ մասին է, եւ ոչ անյայտ ու անորոշ ապագայի մասին:

Իսկ զու մասնաւորապէս շեշտում ես այդ անյայտ ու անորոշ ապագայի վրայ ու այդտեղ կենարոնացնում քո արդումենացիայի ծանրութիւնը:

Ներկայ դրութիւնը կարող է փոխւել, ասում ես զու: Ռուսները կարող են թողնել մի օր Հայաստանն ու տուն վերադառնայ՝ իրանց սեփական գործերը կարգաւորելու՝ ինչպէս արին 18 թւականին: Կարող են նորից թողնել մեզ երես առ երես թուրքերի դէմ ու նորից հարկադրել մի ընդհանուր լեզու դանելու նրանց հետ... եւ ահա այդ օրւայ համար է, ասում ես, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է պահի իր զոյութիւնը:

Ե՞րբ է զարու այդ օրը եւ գալու է արդեօք երբեւիցէ: Այդ մենք չգիտենք — ոչ ես, ոչ զու: Գիտենք միայն, որ այսօր — այդ օրը չէ:

Հարցնում եմ քեզ կարո՞ղ է մի քաղաքական կուսակցութիւն պահել իր զոյութիւնը մի անյայտ ապագայի համար, երբ ներկայում բան չունի անելու... չէ, որ այսօրւայ անդորձունէութիւնը արդէն սպանելու է իրանապանցի ինչ զոյութիւն:

Ցետոյ՝ ո՞վ քեզ ասաւ, թէ քո նախատեսած դէպում ՀՅԴ Դաշնակցութիւնն է փրկելու Հայաստան:

Երեւակայիր, թէ օրը եկել է արդէն ուստեղ չկան, թուրքերը տէր են դրութեան, անհրաժեշտ է հասկացողութեան դալ նրանց հետ, անուշի կապել: Վստա՞հ ես, որ մենք՝ իրեւ կուսակցութիւն՝ ձեռնահաս դերակատարներ ենք այդ դերի համար:

Ի նչ նկատումներով թուրքերի աչքում մենք հաճելի կամ ընդունելի բանախոսներ պիտի լինենք:

Որովհետեւ խոռ գ ենք եղել բօլեւիկների հետ ... Բայց չէ որ մենք խոռ գ ենք եղել այն ժամանակ, երբ իրանք թուրքերը բարեկամ են եղել բօլեւիկներին, վարել են նրանց հետ բնդհանուր քաղաքաւ կանութիւն: Մենք բմրատացել ենք բօլեւիկների դէմ, երբ նրանք դաշն են կապել թուրքերի հետ Բրէստ-Լիտօվսկում եւ այդ դաշնը քանդելու համար պատերազմել ենք մենք: Չէ որ հակառակ ենք եղել բօլեւիկներին ո՞չ թէ թուրքերին սիրելու պատճառով, այլ որովհետեւ թուրքերին ու բօլեւիկներին հակառակ բանակումն ենք եղել, Անտանտի հետ: Չէ որ մենք ենք եղել, որ պահանջել ենք թիւրքիայից «ծովիշ-ծով» Հայաստան — եւ Կիլիկիա, եւ Խարբերդ, եւ Սփազ, եւ Տրաղիզոն: Չէ որ մենք ենք եղել, որ սարրադրել ենք Սեւրի դաշնագիրը — մի դաշնագիր, որ գալիս էր կարելու թուրքերի զյուխը: Չէ որ մենք ենք եղել, որ կոչ ենք արել Եւրոպային ու Ամերիկային՝ բանակներ բերել թիւրքիա ու հաստատել մեր իշխանութիւնը այն երկիրներում, որ թուրքերը անվիճելիորէն իրանցն են համարում: Վերջապէս, չէ որ մենք ենք եղել, որ մեր գոյութեան ամրող ընթացքում անբնդհատ կուել ենք թուրքերի դէմ... բոլեւ իկների վրայի մունելով մեր ոյժը...

Ինչ գստահութիւն կարող ենք մենք ներշնչել թուրքերին, ինչու նրանք աւելի պիտի սիրեն բանակներ մեզ հետ, քան որեւէ ուրիշի հետ:

Թերեւս հաշւի պոնելով մեր ոյժը...

Բայց թուրքերը տեսան արդէն այդ ոյժը իր զաղաթնակէտին — այն ժամանակ, երբ մենք մեր երկրի տէրն էինք — եւ կարծում եմ պատկառելու առանձին պատճառներ չունեն:

Եթէ մենք ուրիշ ոչ մի մտահոգութիւն չունենայինք, բացի թուրքերի հետ հասկացողութեան զարու անհրաժեշտութիւնը — այդ մէկը բաւական էր արդէն, որ ասէինք թէ Դաշնակցութիւնը պիտի վերանայ ասպարէզից: Երբ ինքը թիւրքիան հարկադրւեցաւ հրաժարել գերմանիայից ու համաձայնութեան եզր որոնել Անտանտի հետ, նամենից առաջ կազմակուծեց իթթիհատը:

Բնականօրէն կհարցնեա: բօլեւիկները չկան, Դաշնակցութիւնը չկայ: Հապա ո՞վ պիտի խօսի թուրքերի հետ...

Դա տարբեր խնդիր է, որին կվերադառնամ ու թերեւս կարողանամ բաւարար պատասխան տար: Առայժմ կարեւոր է միայն հաստատել, որ՝ յամենայն դէպում Դաշնակցութիւնը չէ որ պիտի խօսի թուրքերի հետ:

Կենակցութիւն միւս հարեւանների, վրացիների ու աղրէլ-ջանցիների հետ...

Ասում եմ, որ այդ կենակցութեան խնդիրը լուծելու համար հարկաւոր է Դաշնակցութեան դոյլութիւնը:

Բայց, սիրելի ԱՆ, դու մոռանում ես, որ այդ կենակցութիւնը կայ արդէն Անդրկովկասեան պետութիւնների մէջ — ոչ միայն խաղաղ կենակցութիւն, այլ նոյն իսկ շատ սերտ Դաշնակցութիւն:

Կամէս, որ Մոսկվայի վախնէ, որ պահում է ներկայ *modus*...

Թո՛ղ այդպէս լինի: Փաստն այն է, որ հայ, թաթար ու վրացի բօլեւինները յաջողեցրին այն, ինչ չկարողացանք անել մենք, դաշնակցականներս, մենչեւիկներն ու մուսաւաթականները:

Համաձայնիր, որ դրութիւնը Անդրկովկասում՝ դրացիական համակենակցութեան տեսակէտից՝ այսօր շա՛տ աւելի լաւ է (կամ շա՛տ պակաս վատ), քան էր մեր ժամանակ: Մարդիկ այլեւս չեն մորթուում իրար, չեն աւերում գիւղերն ու քաղաքները, չեն մնում օրդիշեր զէնքի տակ: մարդիկ ազատորէն դնում — գալիս են, անցնում են սահմանները, առեւտուր են անում եւ քէֆի են նստում իրար հետ...

Ինչո՞ւ այդպիսի վիճակ չկարողացանք ստեղծել մենք: Չէ՞ ինք ուզում, չէ՞ ինք հասկանում անհրաժեշտութիւնը: Հասկանում էինք, ուզում էինք ու շատ էլ աշխատեցինք — անկեղծօրէն աշխատեցինք — բայց յաջողութիւն չունեցանք:

Ինչո՞ւ չկարողացանք եւ ի՞նչ երաշխիք, թէ ապագայում աւելի շնորհալի կլիննեք, քան էինք անցեալում:

Կան վէճեր, որ մենք՝ անդրկովկասցիններս՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ, առանց դրսի միջամտութեան, չենք կարողացել ու այսօր էլ չենք կարողանում լուծել (յիշի՞ր մեր արտասահմաննեան բանակցութիւնները...):

Վրաստանն ուզում է ապահովեցնել իր գերիշխող դիրքը Անդրկովկասում, ձգտում է ամբողջացնել իր «պատմական» կոչւած սահմանները, չի ուզում հրաժարել ոչ միայն Ախալքալաքից ու Արդահանից, այլ նաև Լոռիից — զեռ Փամբակի վրայ էլ աչք ունի: Ազրբէյջանը բնականօրէն ուզում է մերձանալ, կապւել թիւրքիայի հետ անտեսական ու ուզմագիտական նկատումներով չի կարող հրաժարել հայկական Դարարաղից, իսկ ազգային նկատումներով՝ Շարուր Նախիջեւանից: Հայաստանը, որ ամենից հաեմատն է (որովհետեւ ամենից թոյլն է), այնուամենայնիւ պիտի ապահովի մի տոնիտում տոնիտում՝ իր պետական գոյութիւնը կարելի անելու համար նա չի կարող պարփակւել երեք ու կէս գաւառի մէջ (Երեւան, Նորմայազիդ, Էջմիածին ու Շիրակի կէսը). եթէ հրաժարւի Ախալքալաքից յօդուա վրացիններին, Լոռին այնուամենայնիւ պիտի պահանջի իրան. եթէ հրաժարւի Լեռնային Դարարաղից յօդուա Ազրբէյջանի, Շարուրն ու Նախիջեւանը այնուամենայնիւ պիտի պահանջի իրան. եթէ յօդուա յաղթական թիւրքիայի հրաժարւի Դարսից, այնու ամենայնիւ չի կարող հրաժարել Սուրմալուից ու Կաղզւանից... Յետոյ՝ Հայաստանը ելք չունի դէպի լոյս աշխարհ. Եւրոպայի հետ նա պիտի հաղորդակցի Վրաստանի վրայով, ուրեմն Վրաստանը, պիտի տայ նրան եթէ ոչ տերիտորիալ ելք, գոնէ լրջօրէն

ապահովւած տրանզիտ:

Բայց ոչ թիւրքիան, ոչ Վրաստանը, ոչ Ազրբէյջանը չեն համաձայնում բաւարարել հայերին՝ նոյն իսկ այդ տոնիտում չափերով:

Ի՞նչ երաշխիք, որ եթէ վաղը հաւաքւենք մի կանաչ սեղանի շուրջ մենք, դաշնակցականներս, անգօրացինների, վրացի մենշեւիկների ու թաթար մուսաւաթականների հետ — աւելի զիջող ու խոհեմ կլիններ, քան էինք 1918ին, 19ին, 20ին ու մինչեւ այսօր էլ — նոյնիսկ այստեղ, արտասահմանում, ուր միայն պարապ, զուտ տեսական զրոյցներ կարող ենք անել...

Ցաւալի ու ամօթալի է, բայց փաստն այն է, որ մենք դեռ չենք հասունացած մեր վէճերը ինքններս հարթելու համար, որ գեռեւս հարկաւոր է մի դրսի ոյժ, մի արտաքին հեղինակութիւն՝ Անդրկովկասում միջազգային խաղաղութիւն ապահովելու համար:

Այսօր այդ արտաքին ոյժը՝ Խորհրդային Մոսկվան է:

Միքան շահած կլիննեք մենք, հայերս, եթէ Մոսկվային փոխարինէ Անգօրան:

Ես հասկանում եմ վրացի մենշեւիկներին, աւելի եւս հասկանում եմ ազրբէյջանցի մուսաւաթականներին, երբ նրանք պահանջում են, որ կարմիր բանակը քաշւի Անդրկովկասից Նրանք ինձ չափ խելք ունեն իհարկէ ու գիտեն, որ այդպիսի դէպքում խօսքը պատկանելու է թիւրքիային: Գիտեն, բայց չեն վախենում — պատճառ չունեն վախենալու:

Ազգայնական Ազրբէյջանի համար՝ թուրքական հեգեմոնիան Անդրկովկասում ամենից ցանկալի բանն է, ամենից հրապուրիչ հեռանկարը: Վրաստանը՝ թերեւս հրաժարւելով Զաքաթալից յօդուա Ազրբէյջանի ու Աջարիայից յօդուա թիւրքիայի, բայց միաժամանակ կլորացնելով իր սահմանները Հայաստանի հաշւին՝ կարող է մի շատ կոկիկ պետութիւն կազմել եւ՝ շնորհիւ յաջող աշխարհագրական դիրքի, յենւած լեռներին ու ծովին, ազգայնօրէն ամփոփւած իր մէջ՝ կարող է ապրել ու զարգանալ թիւրքիայի կողքին, առանց սրան վնասելու կամ նեղելու, հետեւապէս եւ առանց լրջօրէն վտանգւած լինելու:

Իսկ Հայաստանը: Կարելի՞ է ասել նոյնը եւ Հայաստանի մասին, որ խրւած է Ազրբէյջանի ու թիւրքիայի միջեւ, խանգարում է թէ մէկին, թէ՝ միւսին եւ որ այնքան հեշտութեամբ կարող է վերացւել մէջտեղից...

Գիտե՞ս ինչ է այն օրը, երբ կարմիր բանակը հեռանայ Անդրկովկասից ու մենք մնանք մենակ (մենակ, որովհետեւ ուռւներին փոխարինող ոյժ ես չեմ անուամ մեր հորիզոնների վրայ) թուրք-թաթար-վրացական բլօքի հանդէպ — այն օրը Հայաստանի գոյութիւնը վտանգւած կլինի մեծապէս:

Ահա թէ ինչու ես ուզում եմ, որ Հայաստան պինդ բռնի բոլեւիկների փէշից (այնքան ժամանակ, իհարկէ, որքան բօլեւիկները իշխում են թուրքաստանում):

Բայց դու ասում ես, որ ներկայ գրութիւնը կարող է փոխւել հակառակ՝ մեր ցանկութեան. բօլեւիկների իշխանութիւնը կարող է խորտակել Ռուսաստանում կամ բօլեւիկները՝ ինչ-ինչ պատճառներով՝ կարող են լքել Անդրկովկասը:

Կարող է պատահել ե՛ւ այդ: Ու մենք չենք, ինարկէ, որ պիտի յաւերժացնենք բօլեւիկների գոյութիւնը, որքան էլ ցանկանանք:

Բայց, կրկնում եմ. այդ դէպքումն էլ Դաշնակցութիւնը անկարող պիտի լինի ներկայացնել Հայաստանն ու Փրկելու գրութիւնը: Հարկաւոր կլինեն ուրիշ մարդիկ — ուրիշ անունով, ուրիշ հոգերանութիւնով, ուրիշ անցեալով (կամ առանց անցեալի):

Երկարացնում եմ նամակս: Բայց այնքան բան ունեմ ասելու...

Գրում ես. «այդպէս չենք մտածել մենք թիֆլիսում, Երեւանում, Զանգեզուրում ու նոյնիսկ Թաւրիզում»:

Այս՝ այդպէս չենք մտածել: Բայց միթէ դա պատճառ է, որ այդպէս չը մտածենք նաեւ այսօր՝ Պարիզում ու Բուքրեշտում: Մի ե՛տ նայիր ու տես, թէ ի՞նչ երկար ճամփայ ենք անցել, մինչեւ թիֆլիսից Երեւան ենք եկել, Երեւանից՝ Զանգեզուր, Զանգեզուրից՝ Թաւրիզ... չդիտեմ ուր հասել:

Այդ երկար ճամփան մի բան պիտի սովորացնէ՞ր մեզ, թէ ո՞չ:

Թեթեւածառութիւն կամ փոփոխածառութիւն է արդեօք՝ խրառւել, դասեր առնել անցեալից, ճանաչել իրականութիւնը ու ըստ այնմ վարւել: Եւ առաքինութիւն է, թէ ուրիշ բան՝ ասել, թէ այսօր իրաւունք չունենք այսպէս մտածելու, որովհետեւ Երեւանում կամ Զանգեզուրում այլ կերպ ենք մտածել...

Այդ ի՞նչ անձեռնմխելի ու սրբազն արժէք է մեր «մտածած» ը, որ չի կարող վերագնահատել կամ տեղի տալ նոր մտածումների:

Բայց ո՞րն է այն «նորը» իմ մտածումների մէջ, որ այդ աստիճան գրղովեցրել է ձեզ: իսկապէս որ նա նոր է ու հակառակ հինին:

Թերեւս ինքնախարէութիւն է սա, մտքի տկարութիւն կամ անգիտակցական կեղծիք: Բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ ես՝ իմ վերաբերմամբ ու ինձ համար՝ այդ «նորը», այդ «այլը» չեմ տեսնում: Ես ունեմ այն հաստատ գիտակցութիւնը, թէ այսօր մտածում եմ — խօսքս հիմնական մտածումի մասին է — ճիշտ այնպէս, ինչպէս մտածել եմ 1920 թւականին, 18ին, 14ին ու իմ ամբողջ կեանքը: Այն հիմնական միտքը, որ զեկավարել է ինձ երկար տարիների ընթացքում, զեկաւարում է եւ այսօր: Ես չունիմ նոր պաշտամունք, չեմ կառուցել նոր կուռքեր, մնում եմ հաւատարիմ իմ դաւանած հին աստւածներին: Այն, որ «նոր» է թում քեզ, ինձ համար նոյն «հինն» է, հինի շարունակութիւնն ու գարդացումը:

Ինձ արդարացնելու համար չէ, որ շարադրում եմ այս առղերը: Մեղք բան չէ, եւ ոչ էլ ամօթալի, եթէ մէկը՝ բարեխղճօրէն ու անկեղծօրէն վերաքննելով իր հաւատը՝ տեսնում է, որ սնահաւատութիւն է եղել այն, որ իր պաշտած աստւածները՝ անկենդան կուռքեր են եղել միայն ու զնում է երկրպագելու նոր աստւածների:

Եթէ ինձ հետ պատահէր այդպիսի մի բան, ես իսկի չէի գախենայ կրօնափոխի անունից ու բացայալորէն կերթայի աղօթելու իմ նոր եկեղեցում: Բայց եկեղեցին չէ, որ ես փոխում եմ այսօր, այլ միայն քահանան ու ժամկոչը, որ եկեղեցու պարզ սպասաւորներն են եւ ուրիշ ոչինչ:

Ի՞նչ եմ ասում ես:

Ասում եմ. ՀՅ. Դաշնակցութիւնը այլ եւս անզօր ու անպէտք գործիք է իր կեանքի դատը՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրութեան գործը վարելու համար. նա պէտք է վերանայ ասպարէզից ու տեղ տայ հայ բօլեւիկներին, որոնք միակ՝ ներկայ պայմանների մէջ՝ կարող են շարունակել նոյն գործը ու արդէն անում են այդ:

Այսպէս մտածելով ու այսպիսի առաջարկ անելով, զաւաճանում եմ կս ինձ, իմ անցեալր:

Ոչ, չեմ դաւաճանում: Դաւաճանում էք դուք, որովհետեւ գործիքը սիրում էք աւելի, քան գործը:

Ասուած հեռո՛ւ պահէ ինձ այն մտքից, թէ դուք անում էք այդ գիտակցօրէն: Ոչ իրաւունք ունեմ, ոչ էլ պատճառ — մի հեռաւոր կասկած անդամ ունենալու ձեր բարի ցանկութիւնների մասին: Բայց փաստը մնում է փաստ:

Փորձիր մոռանայ մի բոպէ, թէ այս խօսքերը՝ խենթացած ծերուկի զառանցանքներ են (չէ որ այդպիսի ենթաղրութիւններով հարցերը չեն յուծում, այլ միայն փակում են բոնօրէն) ու մի անդամ էլ մտածիր... Թերեւս տեսնես, որ իմ ասածը այնքան էլ հեռու չէ ճշմարտութիւնից:

Երիտասարդ ընկերներ, դիակէք որ յաճախ թւում է ինձ, թէ ձեր մէջ մենակ ես եմ մնացել երիտասարդ, իսկ դուք բոյորդ վաղաժամ ծերեր էք, ծերութեան sclerose-ը բարացը էլ ձեր միտքը...

Հարցնում ես. «անկախ Հայաստանը ցնորը ու խելագարութիւնն է արդեօք»:

Ոչ ցնորք, ոչ խելագարութիւն, այլ շատ առողջ, առաջադիմական, կենսունակ ու կենսատու դաղափար, մի հասունացած պահանջ, որ իրականանալու է անխուսափելիօրէն ու արդէն իսկ իրականացած է խոչոր չափերով:

Բառերով չխաղանք:

«Անկախութիւն» ասւածը մի աՅՏՕՒ չէ, որ արժէք ունի միայն .

որոշ ձեւերի մէջ ու ամբողջական չափերով, իսկ դրանից դուրս՝ զերօ է: Եթէ պահանջենք աետօն-ն, դա իրաւ որ խելագարութիւն կլինի:

Հայաստանի Անգլիա չէ, ոչ իոկ Չուիցերիա — չէ՝ ու չի կարող լինել (այսօրւայ մեր մաքի համար մատչելի ապագայում). Նրա անկախութիւնը անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած պիտի լինի որոշ սահմանափակումներով: Մեր գործն է՝ զնալ այդ ճամփով այնքան հեռու, որքան թոյլ են տալիս արտաքին պայմաններն ու մեր սեփական կարողութեան չափը օգտագործել բոյոր հնարաւորութիւնները, ասպարէզ տալ բոյոր ոյժերին եւ՝ յամենայն դէպս՝ խոչնդու չհանդիսանալ, եթէ մէկը գալիս է անելու այն, ինչ որ չենք կարողացել ու չենք կարողանում անել ինքներս:

Բօլցեւիկները գրկեցին մեր հայրենիքը անկախութիւնից, նորից կապեցին Ռուսաստանի հետ...

Իրօ՞ք այդպէս է, թէ՝ հակառակը՝ կապելով մեզ Ռուսաստանի հետ, բօլցեւիկները ապահովեցին անկախութեան այն աստիճանն ու այն ձեւը, որոնք միակ հնարն են այսօրւայ պայմանների մէջ ու դրանով իսկ փրկեցին ապագան:

Գրում ես. բօլցեւիկները «կատարում են ոչ թէ ազգահաւաքման, այլ ազգացրիւ աշխատանք»:

Ճիշտն ասած, ես չդիտեմ, թէ ի՞նչ ազգացրիւ գործ են կատարել բօլցեւիկները, բացի այն, որ մեզ՝ մի քանի հարիւր դաշնակցականներիս՝ դուրս են ձգել հայրենիքց ու դոները փակել առաջներս, համաձայնիր, սակայն, որ սա դեռ «ազգացրում» չէ:

Ճիշտ է, որ բօլցեւիկները չեն «հաւաքում» ազգը:

Իսկ եթէ մենք մնացած լինէինք նրանց անդր, կհաւաքէինք:

Հայաստանի սահմանների նեղութիւնը ու անտեսական վիճակը թոյլ չեն տալիս ներգաղթ — ահա հիմնական արդեյքը «ազգահաւաքման» գործի համար:

Բօլցեւիկները չկարողացան (ասենք՝ չցանկացան) ոչ սահմանները լայնացնել, ոչ էլ զգալիօրէն բարեյաւել երկրի անտեսական վիճակը — այդ ճիշտ է:

Իսկ մենք կկարողանալինք, մեր բոյոր ցանկութիւններով հանդերձ:

Բօլցեւիկները եթէ չրնդլայնացրին սահմանները, գոնէ պաշտպան կանգնեցին եղածին: Իսկ ինչ վերաբերում է անտեսական վիճակին, իմ ունեցած հատ ու կտոր տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ գրութիւնը այսօր այնուամենային մի քիչ պահաս վատ է, քան եղել է մեր ժամանակ:

Բօլցեւիկների անտեսական սիստեմը՝ մասնաւոր սեփականութեան

իրաւունքի բացասումը՝ անվիճելիորէն կործանարար է այսօրւայ Հայաստանի համար. եւ սա՝ կուսակցական դիկտատուրայի հետ միասին՝ ներկայ կացութեան ուսւ երեսն է: Բայց չէ՝ որ դրա փոխարէն բոլչեւիկները խաղաղեցրին երկիրը, ազատեցին աշխատաւոր ձեռները շինարարութեան համար... բայց որա մասին կրել եմ արդէն:

Բօլցեւիկներն սիստեմը չի կարող վերաշինել մեր աւեր երկիրը, ապահովել նրա անտեսական գարդացումը:

Բայց սա պատճառ չէ: որ չընդունենք Խորհրդային իշխանութեան կարեւորութիւնն ու օդակարութիւնը՝ քանի որ կան ուրիշ վասնակներ՝ ուրիշ սպանագիրներ՝ որոնք շատ աւելի մեծ են, քան սոցիալիստական կարգեր հաստատելու վաղաժամ ու անյաջող փորձերի վանդը:

Արդէն երկու անդամ ընդհատել եմ նամակս ու երկու անդամ վերսկսել: Նկատում եմ, որ կրկնութիւնների մէջ եմ ընկնում: Բայց ի՞նչպէս անեմ, եթէ զու ինքը մոռացութեան մէջ ես ընկնում ու կրկին վերադառնում արդէն ծեծւած հարցերին...

Շարունակում եմ:

«Պէտք է ողջունել այն երեւոյթը — գրում ես դու, որ վերջապէս մեր կեանքումն էլ առաջ է գալիս քաղաքական լուրջ չերտաւորում, ստեղծում են տարրեր ուղղութիւններ»:

Եթէ յիշում ես, նոյն այդ պահանջը դնում էի ես, երբ Հ.Յ.Դաշնակութիւնը միահեծան տէրն էր գրութեան, աշխատում էի համոզել կուսակցական յախթանակներով արրածներին, թէ որքան վտանգաւոր բան է դա երկրի ու հէնց իրան՝ կուսակցութեան համար:

Այո՛, չերտաւորումներ պէտք են: Բայց երկու պայմանով:

Առաջին. չերտաւորումները պէտք է բղխեն կեանքի պահանջներից, համապատասխանեն իրական գրութեան, գան լրացնելու որեւէ հասունացած ու լուրջ կարիք: Բօլցեւիկներն չերտաւորումը կամ՝ աւելի ճիշտ՝ բանենութեան ու նոր կարգը է այսօր ու պէտք է որ գոյութիւն ունենայ: Նոյնը չենք կարող ասել մեր մասին Դաշնակցութիւնը (իբրև կազմակերպութիւն, յաւ հասկացիր խօսք) անցեալի մնացորդ է, մի աւելորդ օրդան, որին կարիք չունի այլեւս օրդանիզմը: Այս կարիքը, որ մատնանիշ ես անում դու, իրական կարիք չէ, այլ սոսկ ենթարութիւն: Իսկ մի քաղաքական կուսակցութիւն չի կարող արդարացնել իր գոյութիւնը ներկայում՝ ենթագրեալ ապադայում՝ գործելու համար. երբ գործը դայ, հանդէս կգան նաև, որը ողնութիւն՝ Շեշտական գութիւնը չի կարող յրացնել քո ենթադրած կարիքը, չի կարող ներկայացնել թուրքօֆիլական ուղղութիւն... բայց որա մասին դրէ եմ արդէն:

Երկրորդ. չերտաւորումը պէտք է լինի երկրի ներսը եւ ո՛չ երկրից

դուրս. Դրսի ոյժերը, լաւագոյն դէպքում, կարող են միայն օժանդակել բայց ոչ երբեք՝ զեկավարել երկրի գործերը։ Դու ինքդ հակառակ ես գաղութային կուսակցութիւնների միայն չես ուզում տեսնել, որ ուրիշ ապագայ չունի Դաշնակցութիւնը, որ նա արդէն գաղութային է։

Այստեղ ես հանդիպում եմ մի շատ լուրջ դժուարութեան։

Դու իրաւացիօրէն հարցնում ես ինձ. ի՞նչ «օրյեկտիւ տւեալներ» ունեմ ես պնդելու, թէ Դաշնակցութիւնը մեռած է երկրում։ Ես կտրւած եմ երկրից, տեղեկութիւն չունեմ, թէ ի՞նչ է կատարում այնտեղ։ Դու ասում ես, որ տեղեկութիւններ ունես, ունես նոյնիսկ... ամերիկացի Մ-ի վկայութիւնը։

Քո դիրքը շատ աւելի ուժեղ է, քան իմը եւ իրաւունք է տալիս քեզ ասելու, որ ես ուզում եմ «մեր հիւանդ էմիգրանտական ապրումները փաթաթել ժողովուրդի գլխին...»

Ճշմարիտն եմ ասում քեզ, շատ լուրջ ուշադրութեան առնում եմ այս հանդամանքը եւ կրկին ու կրկին հարց եմ տալիս ինձ. չլինի՞ թէ իրօք իմ մտածումները «վերացական սիլլօդիզմներ» են միայն, իսկ կեանքը բոլորովին տարրեր թելադրութիւններ է անում։

Որոնում եմ եւ ուզում եմ դանել իմ սխալը, բայց չեմ գտնում։

Գիտե՞ս ինչ. ես չեմ հաւատում քո ունեցած տեղեկութիւններին, նրանց լրջութեանն ու օրյեկտիւթեանը։ Իսկ Մ-ի վկայութիւնը համարում եմ միանդամայն անարժէք, ինչպէս անարժէք են բոլոր զնամնական ինուրանում — ների անպատասխանառու խօսքերը, վայրիվերոյ, պատահական ապաւորութիւնները։

Ինչո՞ւ չեմ հաւատում։

Որովհետեւ այդ տեղեկութիւնները հակառամ են իմ գիտածին ու տեսածին, հակասում են իրերի դրութեան ու տրամարանութեան։ Ես տեսել եմ մեր կուսակցութիւնը Հայաստանում, երբ մենք գեռ այնտեղ էինք. տեսել եմ մեր երկար ճամփին — Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Պոլսում. տեսնում եմ այստեղ, Բալքաններում. ներկայ եմ եղել ու հետեւել զանազան ժողովների, խօսակցութիւններ եմ ունեցել անհատ ընկերների հետ, կարդում եմ մամուլը... եւ եզրակացութիւններս միշտ նոյնն են, կուսակցութիւն չկայ այլեւս։ Կան միայն նախկին կազմակերպութեան բեկորներ, որ իներցիայի ոյժով շարունակում են կրել զանազան անուններ ու իրար թղթեր գրել բայց կեանք չկայ, որովհետեւ չկայ գործ, չկայ հաւատ ու ոգեւորութիւն։

Եւ ես չեմ զարմանում, որ այդպէս է, որովհետեւ տեսնում եմ ու հասկանում պատճառները։

Հակառակին հաւատալու համար ես փաստ պիտի ունենամ, դրական ու չօշափելի. քո ստացած տեղեկութիւնները համոզեցուցիչ չեն ինձ համար, որովհետեւ դիտեմ, թէ ո՞րքան անձեռնհաս են տեղեկատառները՝ իրականութիւնը ճշորէն ըմբռնելու եւ ճշտորէն արձանագրելու համար։

Փաստերը — իսկական, անհերքելի փաստերը — բոլորովին ա'յրան չեն ասում։

Հետեւիր, վերլուծիր թէ ինչ փոխյարաբերութիւններ են սահեղծւած դաշնակցական պատասխանառու ընկերների, մարմինների ու խմբակների միջեւ եւ ապա ասա ինձ. այդ փոխադարձ անվատահութեան, անհաւանութեան, կասկածների ու մեղադրանքների մթնոլորտում կարո՞ղ է ապրել կուսակցութիւնը... Մի՛ ասա, թէ սա գաղութային երեւոյթ է միայն, — ո՛չ, երկումն էլ նոյնն էր. այն օրւանից, երբ մենք իշխանութեան գլուխն անցանք, կուսակցական մթնոլորտը թունաւորւեց։

Ցիշիր, որ երկու տարի աշխատեցանք ու չկարողացանք դումարել քեզ յայտնի պատճառներով՝ ընդհանուր ժողով, որին այնքան կարիք ունէր կուսակցութիւնը. այս անկարողութիւնն ու նրա պատճառները ապացոյց են արդէն, որ կուսակցութիւն չկայ այլեւս։

Իսկ ամենից պերճախօս ապացոյցը գիտե՞ս որն է։ Խորհրդաժողովում ընդունւած բանաձեւերը Միմիայն ոտի տակ հողը կորցրած կուսակցութիւնը կարող էր հանել այդպիսի անրովանդակի, հակասական, ոչինչ չասող, ոչինչ չպարտադրող ու ամէն բան պարունակող որոշումներ։ Գործ ծրագրող ու գործի ընդունակ կուսակցութիւնը այդպիսի որոշումներ չէր հանի։ Որոշումները ցոյց են տալիս, որ կուսակցութիւնը չգիտէ իր անելիքը՝ չունի անելիք եւ գուր փորձեր է անում՝ բառային ֆորմուլների տակ քողարկելու իր անկենդանութիւնը։

Այսօրւայ իրականութեան մէջ մի բան միայն կարող էր փրկել Դաշնակցութիւնը, կոիւ բօլշեւիզմի դէմ, կոիւ անվերապահ, ամէն տեղ, ամէն միջոցներով, ամէն կարգի զէնքերով... Բայց որովհետեւ Դաշնակցութիւնը չի կարող — ու եթէ կարողանար էլ չպիտի անէ այդ, նրան մնում է մի բան միայն, մեռնելը։

Իսկ ասել. «Նկատի առնելով որ ... ու ապա նկատի առնելով... բայց որովհետեւ... ու քանի որ... ուստի ո՛չ այս, ոչ այն... կամ՝ ե՛ւ այս, եւ այն»... այսպիսի բանաձեւերով կուսակցութիւնները չեն ապրում։

Սա նոյնպէս «դամբանական» է, միայն թէ զուրկ շիտակութիւնից ու աղամարդութիւնից։

Գրում ես. Խորհրդաժողովը իրաւունք չունի լուծելու կուսակցութիւնը... իհարկէ, չունի։ Բայց չէ՞ որ ես նկատի եմ առել այդ կարեւոր հանդամանքը. ու զեկուցադիրս վերջացրել եմ այնպիսի առաջարկներով, որոնք Խորհրդաժողովի իրաւասութեան սահմաններց դուրս չեն դալիս... Չեմ ուզում կրկնել։ Կարդա զեկուցադիրս վերջի էջերը, եթէ հետաքրքրում ես։

Գրում ես.

«Զեմ հերքում — կարող է դալ մի ժամանակ, եթե աշխարհը խաղաղի եւ մի առ ժամանակի համար մեր հարցն էլ փակւի, այդ դէպքում դուզէ եւ անհրաժեշտ լինի հետեւել քո բոնած ճանապարհին, իսկ այսօր դեռ չուտ է»:

Գիտե՞ս որ այս մի քանի տողով դու արդէն թափեցիր գէնքերդ ու անձնատուր եղար...

Աշխարհը դեռ չի խաղաղել (ու երբեք էլ չի խաղաղի), բայց «մի առ ժամանակի համար մեր հարցը» փակւած է ու մեր օրը եկել է արդէն — ահա՝ իրականութիւնը:

Գրում ես.

«Ես կուզէի, որ զեկուցումդ շուտ մոռացւէր, եթէ կարելի չէր եղել նրա ընթերցման առաջն առենք. Եւ միանգամայն աւելորդ ու վնասակար եմ համարում, որ այդ հարցը դարձել դիսկուսիայի առարկայ...»

Ինչո՞ւ այդպէս, ո՞ւմ են պէտք այդ զդուշութիւնները, ո՞ւմ համար է այդ մտքի մէջ ել...

Ինչո՞ւ «աւելորդ ու վնասակար» կլինէր, եթէ կուսակցական շարքերը ծանօթանային իմ զեկուցման հետ: Այդ ո՞ր օրւանից Դաշնակցութիւնը դառն է այդքան մտավախ: Ինչի՞ համար փակում էք մի ընկերոջ ըերանը եւ միւս ընկերների ականջները...

Եթէ իմ ասածները՝ *ad hominem* շարժառիթների արդիւնք են, կամ հիւանդ ուղեղի զառանցանք, կամ վերացական սիլլոդիզմներ, զուրկ կենսական հիմնաւորումներից — թողէ՛ք որ ընկերները տեսնեն այդ: Իսկ եթէ ընկերները այնքան միամիտ ու կարճատես են, որ թերեւս չտեսնեն իմ սխալը — դու հօ այդտեղ ես, դու հօ կարող ես բանալ աչքերը, ցոյց տալ ճշմարտութիւնը...

Դա ոչ միայն չէր լինի «աւելորդ ու վնասակար», այլ՝ ընդհակառակը՝ կլինէր շատ կարեւոր ու շատ օգտակար դորձ:

Կարո՞ղ ես ասելոր միայն ես եմ ենթակայ «էմիդրանտական հիւանդ ապրումների» ու բացի ինձանից ուրիշ հիւանդներ չկան կուսակցութեան մէջ: Եւ եթէ ես անբուժելի եմ, կարո՞ղ ես ասել, իրաւունք ո՞ւնես ասելու, թէ նոյնքան անբուժելի են եւ միւս հիւանդները կամ կէս-հիւանդները... Ի՞նչ լաւ առիթ ու միջոց էր՝ սթափեցնելու վարակւածներին եւ պредօհութեան ու անելու առողջներին (համաճարակի առաջն առնելու համար):

Ինչո՞ւ չօգտագործեցիք առիթն ու միջոցը:

Միանգամայն յուրջ եմ ասում. դու եւ քեզ պէս մտածողները ոչ միայն չպիտի դնէիք պապանձման կնիք իմ խեղճ զեկուցագրի վրայ, այլ ինքներդ պիտի կոխէիք այն ամէն մի դաշնակցականի աչքը, զուով

ստիպէիր կարդալ, առէիք տեսէ՛ք թէ ո՞ւր է հասել ձեր աւագ ընկերներից մէկը ...

Սա կցնցէր կուսակցութիւնը, բողոք ու զայրոյթ առաջ կրերէր, կ'արթնացնէր թմրածներին, աշխատանքի կկանչէր ծոյլերին ու անփոյթներին, ևոանդ կներշնչէր կստիպէր սեղմել շարքերը, ամրացնել — մի խօսքով՝ զօրեղ հակաթոյն կլինէր բայցայման թոյնի դէմ, շարժման մէջ կդնէր բոլոր կենսական բունքները (եթէ սրանք դնուես կան կուսակցութեան մէջ):

Դուք այդ չարիք:

Ինչո՞ւ:

Որովհեաւ վախկուաներ էք, սիրելի ՆՆ, վախկուաներ:

Դուք աշխատում էք խիստ ցենզուրայի տակ առնել որոնող մտքերը, կողպէքներ դնել բերանների վրայ, թաքցնել աւած խօսքերը, որովհեաւ վասահութիւն չտնէք ձեզ վրայ:

Վախն ու կասկած բոյն են դրել Ձեր իսկ սրտերի մէջ:

Եթէ զու իրօք համոււած լինէիր, թէ կուսակցութիւնը կենսունակ է, երբեք վնասակար չպիտի համարէիր իմ զեկուցումը, չպիտի գժուհէիր որ նա կարդացւել է Խորհրդաժողովում ու չպիտի ցանկանայիր որ մոռացւի, որքան կարելի է շուտ:

Հիմա լսիր, թէ ե՞ս ինչ եմ ասում:

Ես իմ պարագր համարեցի զրել այն զեկուցումը — հոգուս պարագր հանդէպ Հայ Շատի ու իմ կուսակցութեան: Մեծ մեղք արած կլինէի, եթէ չզրէի: Պարաք համարեցի ներկայացնելու զեկուցագրիր կուսակցութեան դերագոյն մարմնին՝ Խորհրդաժողովին (քանի որ ընդհանուր ժողով անկարելի եղաւ զումարել) ու սպասել նրա որոշումներին: Որոշումը անդիւնեցաւ, վակիր բերանդ, լոիր:

Լուծեցա՞ւ սրանով խնդիրը:

Ինձ համար՝ ոչ:

Այժմ մի ուրիշ պարաք ունեմ կատարելու, այն է՝ հակառակ Խորհրդաժողովի հրամանին լսելի անեմ իմ ձայնը: Պիտի աշխատեմ կատարել այդ պարագր, ինչպէս ու որքան կարողանամ:

.....

Ցամատութիւն մի համարէր, որ այսօր ես ըմբռաստանում եմ ձեր դէմ:

Իսկապէս, շատ ծանր է ինձ համար, որ դուք զանազան մէկնութիւններ էք տեսել (հաւանականորէն՝ ապագայում էլ աւելի պիտի տաք) իմ բռնած ընթացքին: Ձէ՛ք ամաչում...

Երբ ես լսում եմ շուրջս զանազան *ad hominem* բացարութիւններ թէ ինչո՞ւ այս մէկը ա'յս արաւ ու այն միւսը ա'յն չարաւ (գիտես, որ այդպիսի գրոյցներ պակաս չեն), վրդովում եմ ամբողջ հոգով,

սարսափում թէ՝ ի՞նչպէս ապրեմ մի մթնոլորտի մէջ, ուր չի մնացել ոչ
փոխադարձ հաւատ, ոչ փոխադարձ յարգանք...

Յամենայն դէպս, սիրելի **NN**, ուզում եմ մնալ իմ այն «հին
հաւատին», թէ՝ անկախ ու նոյնիսկ հակառակ մարդկային բոլոր կարգի
թուլութիւնների՝ կայ նաև մի բան — մի սրբութիւն — որ վեր է այդ
թուլութիւններից ու կարող է ղեկավարել մարդու միտքն ու գործերը.
Եւ թէ ոչ արդարութիւն է, ոչ էլ իմաստութիւն՝ մարդու ամէն մի քայլի
մէջ որոնել թաքցրած, քողարկած կամ կեղծած շարժառիթներ, յետին
մտքեր:

Հովհ ՇԱՏԻԶՈՒՆԻՔ

Հ.Յ. ԳԱՇՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՅ Ի Բ

ՉՈԽՆԻ ԱՅԼԵՎՈՒ

Միքայիլ Շիրոման Հայությանը
Ներփակ Նորայր Արմավիչ
Տէլու Խաբանդիր Միլիս Շարդանյան

Համբոյրներով՝

ՔՌ

ՅՈՎ. ՔԱԶԱՁՆՈՒԻՆԻ

Բուքրեշտ, 17 Յունիսի 1923:

Խոսքը կատարված է տարբեր թյու 17.03.1994թ. Զանալ՝ 66x84¹⁰⁰.
Խոսքը՝ օֆիսը N 1: Տառաստանը՝ «ՄԻ Պարսի» Տպագրությունը՝
օֆիսը. Հրան. 5.5 սանու. Պատճիք՝ 026: Գրքը՝ պայմանագրային:

ՀՀ Մինիստր Միքայելյան կուսակիրի «Շաքիլ Երևանի պատվավորություն» նույնականացնելու համարի մասին Ս-1
յառաջնորդ, Ա. Բարոյանը նշել է փոթոց:

Տպագրիք 1. «Մինիստր Միքայելյան» կուսակիր համարի մասին պատվավորություն, պատճիք, Հարուսական պատճենագիր, Բ-1 բարակագիր, Բ-2 բարակագիր, Բ-3 բարակագիր, Բ-4 բարակագիր:

Ուզո՞ւմ եք օգնել միր մատենագարի
հարստացնելու: ՄԵ նը ձեր օգնոթյան մեջ
կարիքն ունենք: Ով իր բարի կամրով, ով՝
տարածելով այս գրքերը, ով՝ առաջարկելով
նոր գրքեր, նոր մտահղացումներ... Ով՝
նյութապիս. մեր կրթօջախի արտրյութե-
տային հաջփին զումար փոխանցելով-մու-
ծելով:

Ահա.

ՀՀ Պետարանկի Շահումյանի բաժան-
մունք, հ/հ 141239

«Մինիստր Միքայելյան» Կրթական հրամա-
տիրի «Շաղիկ» հրատարակչություն

Աան այնպիսի ժողովուրդներ, որոնց
սկզբնական դաստիարակությունն
այնքան անբավարար է, եւ որոնց ընտառ-
ությունը՝ կրքերի, անգիտության և
կեղծ հասկացությունների այնպիսի
տարօրինակ խառնուրդ, որ նրանք չեն
կարող ինքնուրույն գտնել իրենց փոր-
ձանքների պատճառները. Նրանք
պոհվում են իրենց կողմից չգիտակցվող
չարիքների ծանրությունից:

Այերսիս Թորվիլ

